

A LÍRIKUS ARANY

Előadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1952. január 21-én tartott ülésén

1.

Mikor a folszabadulás után először vetődött föl bennem Arany János új értékelésének problémája s fellapoztam a gazdag Arany-irodalom legjelentősebb lapjait, hamarosan nyilvánvalóvá vált előttem, hogy az Arany-problémának két kulcskérdése van. Az egyik Petőfi és Arany kapcsolata, a másik Arany lírájának értékelése. Petőfi és Arany szembeállítás és Arany lírájának háttérbeszorítása, lebecsülése, mellőzése epikája mellett, az Arany-irodalom áruló vallomása arról, hogy itt kell keresnünk Arany problémájának megoldását.

Végevárhatatlan föladat lenne végigkísérni nyomról-nyomra a két probléma fejlődéstörténetét irodalomtörténetírásunkban, Gyulaitól napjainkig. Azt hiszem elégséges, ha csak a legjellemzőbb megnyilatkozásokra utalunk, elkezdve a sort Salamon Ferencel, aki úgy emeli a legmagasabb költői rangra Arany epikáját, hogy ezzel, egycsapásra, üt egyet Petőfi forradalmi líráján s hozzákezd a népiesség új értékeléséhez. A Daliás Idők kapcsán, 1862-ben ezt írja: »Petőfinek költészeti forradalmat hirdető lantját kísérte nemsokára a népies eposz hatalmasabb, mélyebb zengésű hangszere, s a magyar naiv költészet *Toldi*-ban érte el tetőpontját«. (Salamon Ferenc mestere volt az ilyen egybevetéseknek. Mikor 1856-ban Petőfit és Aranyt egyként megvédte attól, hogy e nagy költőket beszorítsák a népiesség szűk keretébe, azt is így tette: »Szűnjünk meg hát *Petőfit* és *Aranyt* egyébnek, mint pusztán költőnek nevezni; se többet, se kevesebbet nem érdemeltek, s ha az egyik kevély volt e nagy címre, a másik szerénységében nem kíván melléje építont, itt legfőlebb a *valódi* szót tartanám méltónak hozzá, ha fölösleges nem volna«. Amiből kiki megértheti, hogy Petőfi kevély és Arany szerény ember volt, holott semmiben sem maradt el Petőfi megett!)

Riedl Frigyes, Arany monográfusa, aki azt vallotta, hogy »Arany költészete egész világ«, Aranyról szóló nagybecsű művében egyetlen kurta fejezetet szentel Arany lírájának. »Ha meg akarjuk jelölni Arany János helyét a magyar irodalomban« — írta Riedl — »azt kell mondanunk: ő a legnagyobb magyar epikus költő«. Művének Arany lírájáról szóló részét pedig így kezdi: »Arany lírája az epikus Aranyra vall«.

Így lett Arany a legnagyobb magyar epikus, — azon az áron, hogy elfeledtek a valóban legnagyobb magyar epikusról, Zrínyiről s mellőzték

Arany líráját. Ez utóbbit csak kivételesen emlegették, abból is legfeljebb a kapcsos-könyv kincseit, az *Őszikék* szépségét, ott is a pusztulás morbid varázsát keresve. Hogyan is tarthatták volna igazi lírikusnak, hiszen Riedl szerint »nem a perc villanyos elragadtatását« dalolta, hanem a »jelen lenyűgöző akadályait«, — a »dal könnyűségét«, Riedl nyomán, hiába keresték benne. Ha akad is olyan korszaka Arany lírájának, melyben a perc elektromos feszültsége vetett szikrát, azt is közömbösítették. »Kivétel e részben csak forradalmi lírája« — írja Riedl — »melynek hangja erőltetett, vad és általában nem illik Arany csendes, méla egyéniségéhez«. A lírikus Arany csak ott kap felmentést, ahol borús, méla, pesszimista, ahol »Érzi az élet mulandóságát, a világ hiúságát, amit Salamon király óta a legnagyobb szellemek szóban, színben, kőben, zenei hangokban kifejeztek« — írja Riedl. Máshelyütt azt állapítja meg, hogy »Arany lírája visszapillantás a múltra« s szembeállítja ezt a méla, multbamerengő lírizmust Petőfiével, kinek költészete »maga az »exaltált jelen«. (Fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy ez a szembeállítás viszont nem Aranyhoz mostoha: az exaltáltság nem különösen hízelgő megjelölése egy lelkiállapotnak!)

Riedl Frigyes, aki nemcsak derék tudós, nemcsak finom műértő és kelles stílusztá volt, hanem vonzó egyéniség, emberséges ember is, tanítványain keresztül befolyása alá vonta az irodalmi ízlés igényesebb alakítóit, kik benne a századforduló egyik legnagyobb tekintélyének, Taine-nek a művelt nyugatra mutató tanítványát is látták.

Riedl hatása alól Babits Mihály sem tudta kivonni magát. Nemcsak azt vallotta, hogy Arany költészete »leginkább epikai«, de elfogadta az Arany—Petőfi ellentétet is. »E két nagy egyéniség« — írta — »oly hatalmas és végletes két szembenálló típusa a magyar léleknek, hogy valamelyikét mindenünk közelállónak érzi a maga kedélyéhez s e rokonságérzet adja meg irodalmi ítélezéseink öntudatlan alapját. Így lőn nálunk az esztétika bizonyos fokig vérmérséklet kérdése; s a flegmatikusok és melankólikusok különváltak a szangvinikusoktól és kolerikusoktól, öregek a fiataloktól s (mert a politika is többnyire vérmérséklet dolga) a nyugodtabb haladás hívei a függetlenségiektől és a szocialistáktól).«

Így föst vetületében az »exaltált« jelző. Persze, lehetetlen nem érezni Babits szavaiban az iróniát, — de ez az ironia önironia is, bevallása annak, hogy ő maga is engedett a vérmérsékleten alapuló esztétizálásnak, sőt politizálásnak. Az antagonizmus mélyén felismerhetően nem Petőfi és Arany szembenállásának realitása rejtett, hanem az Ady-Babits antagonizmus teljes szubjektivitása. »Ady iskolája« — vallja Babits — »melynek igen romantikus ideálja van a zseniről, mint Balassában és Csokonaiában, úgy Petőfiben is ennek az ideálnak a megtestesülését szeretné látni; ők Petőfi regényes életéből, idealisztikus forradalmi politikájából s némely fiatalos és affektált rakoncátlankodásából akarják megalkotni Petőfi képét...«

Babits megállapítja, hogy »Petőfi a legerköcsösebb és (erkölcsi szempontból) legkorlátoltabb költőkhöz tartozik, akik valaha éltek, s aki csak a forradalmi külszint hajlandó benne látni, alaposan félreismeri. Legmélyebb hajlamai és nézetei Petőfit tökéletes nyárspolgárrá teszik s jobban vizsgálva, még forradalmiságán is észrevesszük ezt a (nincs jobb szó) nyárspolgári színezetet...« Petőfi szociális világnézete, Babits szerint, »korlátolt és naiv, demokrata és nyárspolgári«. Petőfi osztálygyűlöletének színvonalát is erre a szintre szállítja le: »Valódi nyárspolgári-gyűlölet az előkelők és minden arisztokratizmus ellen, az erkölcsös nyárspolgár s az akarat erős, egészséges kedély büszkesége és harcikedve jellemzik őt« — írja. Ennek az elméletnek kedvéért még Petőfi önfeláldozó hősiessége is lefokozódik s minha nem is csatatéren halt volna meg, azt írja: »könnyű annak bátornak lenni, akinek sebei olyan könnyen gyógyulnak«.

Petőfi meghamisított arcképe homályba vész s gyöngéd sóhajjal fordul Arany felé: »Milyen más az arisztokrata, Hamlet-lelkű, habozó, félénk Arany«.

Benedek Marcell még tovább fokozza a Petőfi—Arany antagonizmust. Ezzel magyarázza barátságukat: »Mindegyik azt kereste és találta meg a másikban, ami belőle hiányzott«. Elfogadja Babits paradoxonát s kiterjeszti ezt az antagonizmust a Kossuth—Széchenyi-ellentétre is: »Az irodalomtörténet ugyanazt a tréfát csinálta Petőfivel és Arannyal, amit a történelem Kossuthtal és Széchenyivel« — írja. »Kossuth forradalmat szított, hatásosan szónokolt, tehát ő a »Hitzkopf«, a rendellenes jelenség, akit csak fejcsóválva lehet tisztelni; Széchenyi Lánchidat épített, Aldunát szabályozott, nem akart forradalmat, tehát ő a józanság példaképe. Mellékes, hogy Kossuth kilencvenkét esztendőig ért meg egészségben, aktív és ezer felé gondoló, logikus, következetes munkában, Széchenyi pedig megőrült...« Természetes, hogy Arany forradalmi líráját is a Riedl-Babits értelmezés szellemében értékeli. Arany »a szó megszokott értelmében nem volt forradalmár. 48-as versei — alig egy-kettő van — elkényszeredettek...« Benedek Marcellnál is csak az öregkori versek költője kap menedékjogot, akiről azt írja: »arra alkották, hogy fájjon«. Itt a tények mit sem számítanak. Hogy Arany írta az Elveszett Alkotmányt, a Toldit, hogy nem egy-két bátorhangú forradalmi vers költője volt, hogy a forradalom bátorhangú publicistája volt, hogy a Petőfi—Arany levelezésből árad a játékos, egészséges jókedv, az ép oly kevésbé fontos, mint az, hogy Petőfi nem volt korlátolt nyárspolgár és hogy Kossuth volt az igazi forradalmár, nem Széchenyi. Az »arisztokrata« Arany »népi sarjadék«-nak nevezte magát, a »Hamlet-lelkű habozó, félénk Arany« azt írta: »Labanc volt a honáruoló kurafi...«

Talán a legmegdöbbenőbb Szerb Antal véleménye. Először pontosan rögzíti a tényeket: »Arany népköltő szerepe a szabadságharc alatt éri el tetőpontját« — írja. »Csakugyan a népnek ír: Toldija megjelenik a ponyván és meghódítja az egyszerű szíveket. Szerkeszti a Nép Barátja című, parasztok számára készülő lapot, cikkeiben és itt megjelenő verseiben épúgy buzdít a

- szent háborúra, mint Petőfi». A való helyzet e pontos rajza után ezt a meglepő megállapítást olvashatjuk : »Petőfi elemében érzi magát Tyrtaios alakjában, a békés Arany nem. Harcias versein érződik a feladatszerűség, s népköltő volta kétségtelenül olyan feladatokra is kényszerítette, melyek természetétől eléggé távol álltak . . . « Az olvasó riadtan kérdi : honnan tudja ezt Szerb Antal? A császári önkényuralom alatt nem tudták rávenni a félénk és habozó Aranyt, hogy ódát írjon a császárhoz, vajjon a szabadság, a demokratikus forradalom korában ki parancsolt rá, hogy harcrabuzdító verseket írjon?

Nem követhetnénk el durvább hibát annál, mint ha Arany János irodalmi köztudatunkba beleévedött arcképe ellen úgy küzdenénk, hogy visszajára fordítanók a szerintünk helytelen képet s egy Petőfivel szinte-szinte egylényegű lírikus, szangvinikus forradalmár Arany mellett törnők lándzsánkat. Arany fentvázolt értékelése annyira helytelen, hogy az ellenkezője sem igaz. Értelmezői közül éppen azért idéztem a legkitűnbőbbeket, hogy azt bizonyítsam : tévedésük nem egyéni tévedés, hanem a kapitalizmus és az imperializmus korának kancsal látását tükrözi művük.

A kor pszichologizmusa nyilvánul meg abban, hogy Aranyt Petőfivel tipológiai, alkatlélektani szempontból állították szembe. Így sikkadhattak el a helyes arányok (a kor központi, vízvázasztó figurája Petőfi) és a disztinkció is helytelen. Arany és Petőfi között nem alkati különbség van, hanem Arany azért fáradt beteggé, azért savanyodott mélabússá, mert csalódott, megrettent, visszatorpant, megalkudott és mert elszakadt a nép sorsától és kiszakadt a haladás áramából. S nem a betegsége, visszahúzódása, kiábrándultsága okán nagy költő, hanem mert visszavágyott, mindig visszavágyott Petőfi közelébe, a forradalomba, mert nem tudott beleilleszkedni abba a társadalmi rendbe, melybe disszidált és ezt a felemás lelkiállapotot, ezt a meghasonlást ki tudta fejezni. A forradalom diszkreditálása érdekében kellett meghamisítani Petőfi alakját, de ennek érdekében kellett elfedezni Arany líráját is, ezért állították előtérbe epikáját, ezért becsülték le nemcsak forradalmi, hanem későbbi líráját is s ezért ismerték el e lírának csak egyetlen színét, az öregkori hervadás arany-sáppadtságát. Ezért szaladt ki Arany talpa alól az irodalmi értékelések bűvészmutatványa során a társadalmi talaj s így vált az apolitikus, tiszta költészet jelképévé, holott minden bő lírai korszaka valamely politikailag izgalmas kor feszültségével függ össze, a szabadságharctól, az elnyomatás korának belső ellenállásán át, a századunk minden jelentős problémáját előrevetítő hetvenes évekig.

Meg kell keresnünk Arany helyét a magyar irodalom történetében. Akik a forradalmár Petőfi fölébe helyezték, épúgy tévedtek, mint akik ki akarják tudni költészetünk haladó hagyományából. Arany költészete pozitív értéke irodalmunk multjának. Ennek az életerős, egy korszakában egyértelműen forradalmi, a mult javaértékein s a népköltészet eleven kútfejen újuló költészetnek állandó belső feszültsége, szakadatlan belső izgalma, harcra

s végső elkomorulása egy mai költőinkhez szóló tanulságot is rejt : a társadalmi harctól, a nép fejlődő életétől való elszakadás reménytelenségét.

Petőfiről azt írja többek között Révai József, hogy barátaitól »nem a személyéhez való hűséget követeli meg, hanem a közös elvekhez való hűséget. E kérlelhetetlen demokratikus elvhűség miatt különbözik össze a szabadságharc alatt az új hadsereg vezetőivel — Mészárostól Klapkáig — ez a demokratikus elvhűség szigeteli el és teszi egyre fokozottabban magános emberré 1848 végétől kezdve — úgyhogy március 15-e forradalmi népvezérének a végén már csak két hű embere és barátja maradt : Arany János és a lengyel forradalmár-katona, Bem József.«

Eltűnése után emlékét két magyar íróművész őrizte holtigtartó hűséggel. Nem enyhülő lelkiösmeretfurdalással Jókai, aki nem állta ki ennek az elvi barátságnak tűzpróbáját, és Arany. Őt nem gyötörte lelkiösmeretfurdalás, benne nem csalódott Petőfi. Arany gyászolta Petőfit, emléke vele élt nappal s éjjel. Minduntalan álmódott róla. »Emlékezem, gyermek és ifjúkoromban, az ötvenes és hatvanas években, többször beszélt el egy-egy ilyen álmot, mindjárt másod-, harmadnap« — írja fia, Arany László — »részletei nem jutnak eszembe, de többnyire olyasmi volt az álom, hogy repülve szálltak, ketten együtt, a levegőben«. Egressy Gáborhoz 1854 tavaszán írott levelében maga is megemlegeti álmait : »Én számtalanszor álmodom Petőfiről . . .« Minden kis, jelentéktelen emlék kedves neki ; 1852-ben azt emlegeti egyik Tompához írott levelében, hogy volt Petőfinek egy kedvenc kocsmacéger fölirata : »Az két kék bakokho'«.

Költészetében is él Petőfi emlékezete. 1849. decemberében *Névnapi gondolatok* című versében üti meg ennek a gyászoló emlékezetnek alaphangját :

*Mint az elhagyott sir, lelkem oly kietlen,
Örök éjjelében csak rémeket látok :
Hadd gyujtsak ma benne — kiket úgy szerettem,
Azok emlékéül egy-egy kis világot !*

*Kis mécsfényt neked is, korod büszkesége,
Lángszellem ! ki jövel s eltűnél . . . de hova ?
Mint üstökös, melyet élők nemzedéke
Egyszer lát s azon túl nem lát többé soha !*

*Oh ! ha tán sok évek, tán lehunytt századok
Multán visszatérendsz, öltve más alakot :
Legyen boldog e nép s öröme oly tiszta,
Hogy ne kíváncsozzál többé mennybe vissza !*

Az alaphang a sóvárgó szeretet, a csodálat és az a szorongó érzés hogy Petőfihöz méltatlan utókora, hogy ő csak a magyar nép boldogsága idején lehetne boldog maga is e földön. Nincs ebben az emlékezésben csalódás, nincs benne kiábrándulás Petőfi eszményeiből.

A sóvárgó szeretet szól Petőfi özvegyéhez írott verséből : »Mikép az elszakadt hű férjet ő, Keresem én az eltűnt hív barátot«. Ez a szeretet panaszkodik a *Letésem a lantot* csüggött strófáiban :

*Nem így, magánosan daloltam :
Versenyben égtek hűrjaim ;
Baráti szem művészi gonddal
Függött a lantos ujjain ;
Láng gyult a láng gerjelménél
S eggyé fonódott minden ága.
Hová lettél, hová levél
Oh lelkem ifjúsága !*

»Zengettük a jövő reményit . . . Hazát és népet álmodánk, mely Örökre él s megemleget«. A bújdosásból megtérő Egressy Gáborhoz írt üdvözlésében is ez a szeretet sír föl : »Ő, kit úgy szerettem« — így emlékezik róla. Az epedő emlék és a rajongó csodálat nem válik el a kortól, melyben barátságuk megacélozódott :

*... »Nem gyávaság korában éltem,
Láttam sokat, mindent megérttem.
Mind a szépet, nagyot,
Miről zengett magasztos ének,
Mit följegyezvén a történet,
Csodául fennhagyott :*

*»Láttam Marathon győzedelmét,
Spárta leányi honszerelmét,
Xerxes özön hadát,
Leonidást Thermopylaeben,
És Tyrtaeust, lanttal kezében,
Buzdítani a csatát . . .«*

Nem enyhül ez a gyász. Ha áltatja is magát vele, mint az *Emlények* 1855-ben kelt darabjában, a vigasztalás is fájdalmas : »De jól van így. Ő nem közénk való — S ez, ami fáj, ez a vigasztaló«. Ez után írja le az akartan higgadt sorokat : »A könny nem éget már, csupán ragyog ; Nem törölöm még le, de higgadt vagyok«. Higgadt ?

*Gyakran, ha az ég behunyta már szemét,
Gyakran érzem lobogni szellemét.*

*Szobámba leng az a nyílt ablakon.
Meg-meg simítja forró homlokom.*

*Hallom suhogni könnyű lépteit
És önfeledve ajkam szól : te itt? . . .*

*S döbbenve ismerek fel rajzomon
Egy-egy vonást, mit szelleműjja von.*

*»Övé ! kiáltom, itt, ez itt övé :
A szín erős, nem illik együvé.«*

*És áldom azt a láthatlan kezét . . .
Mulass velem soká, szelíd emlékezet !*

Így föst a higgadtság : forró homlok, önfeledtség, döbbenet, kiáltás a néma, magános éjben.

Az *Emlények* után két évtizednél több telik el, míg újra említi. De nemcsak Petőfiről hallgat, fogy a vers, majd néma évek meddőségében szinte egészen elhal éneke. De mikor újra megszólal a »Kapsos könyv«-rejtekeiben dalolva, a zsarnok cár ellen, a népszabadság szent nevét említve idézi Petőfit : »Ha volna költő — volna Ő még, Kit vágyunk holtan is keres!« És harminc évvel Petőfi halála után így kezdi versét : »Álmaimat gyakran látogatod most is...« A vers a kor ellenébe támad (»Volna hitünk mint a római, a hellén, Már égne az oltár tova-tüntöd helyjén«) s eszmei magasba emeli Petőfi sértetlen hagyatékát : »Amit adál, abból semmi sincs elveszve : Firől-fira szállsz te, mint egy közös eszme«. De ő maga nemcsak az eszmét látja. »Hanem én, ki veled testben együtt éltem, Elborulok néha...« s iszonyodva idézi föl Petőfi halála percét. Utolsó tervében, hogy elmenne Petőfi szobrának leleplezésére, a halál akadályozta meg.

Nincsen nyom arra Arany költészetében, hogy a múló esztendők során növekvő dicsősége fényében, ő maga alább tette volna Petőfit önmagánál, hogy elvált volna Petőfi baráti emlékétől a forradalmár-Petőfi emlékezete. Nincs arra nyom, hogy Arany ne a zsarnokság elleni küzdelem, a népszabadságért vívott harc költőjének látta volna Petőfit. Barátságuk elvi tisztaságát nem ette meg az idő rozsdája. Nincs itt új antagonizmus, de nincs nyoma a réginek sem, az állítólagosnak.

Aranynak hiányzik Petőfi . . .

2.

Arany és Petőfi barátságának nem holmi lélektani ellentét az alapja, nem a pólusok vonzása, mint azt a pszichologizáló irodalommagyarázók állították. Mihelyt egymásra leltek, a teljes megértésnek, a nézetek azonosságának öröme ragyog ki levelezésükből. Petőfi előbb jár egy lépéssel, — de hiszen ő az ifjabb, ő él Pesten, nem csoda, ha tártabb előtte a világ, mint a szalontai magányban élő Arany előtt, aki számára még Szilágyi István levelei is távlatnyitó, izgalmas újdonságok. De alig melegszik bele Petőfi barátságának örömébe, eltűnik ez a különbség. Olykor már Arany a kezdeményező, az eszmeadó is és igazán nehéz lenne megmondani, hogy melyikük kapott többet ettől a barátságtól. Illyés Gyula szép Petőfi-könyvében nemcsak azt állapítja meg, hogy Arany nem mérsékelte Petőfit, hanem inkább tüzelte, de — rendre fölvetve azokat a lehetőségeket, hogy miben lehetett Arany Petőfi segítségére — Petőfi szempontjából így veti fel a kérdést : »Aranynak tulajdonítsuk, hogy új barátja most ér el pályája legsikeresebb szakaszához? Arany nem kritizál, de egy költőt még a bíráltnál is jobban befolyásol az, hogy összes alkotása közül melyiket dícséri épp az ember. Arany a hátvéd, az igazolás«. Nem anta-

gonizmus feszültsége van köztük, hanem a »magyar irodalom legszebb férfi-barátsága« : elvbarátság.

Ha meg is állapítjuk azonban, hogy mindketten nyertek ebben a barátságban, egyenlő mértékben, ha nem is fogadjuk el polaritásuk hamis elméletét, volt köztük egy olyan különbség, melynek okán Arany volt e barátság igazi nyertese, Arany volt, aki jobban rá volt utalva Petőfire. Ez a különbség nem alkati különbség, hanem társadalmi.

Petőfinek már az apja sem paraszt, hanem valami átmeneti helyzetben van a kisiparos és a kiskereskedő között : az öreg Petrovics a polgárosodás útját járja. Petőfi ebből a társadalmi környezetből is kiszakad már gyermekkorában, kisvárosok polgári, értelmiségi környezetében nevelkedik s korán kezdett vagabundus, vándorló élete, a színészek társadalmon kívüli környezete, a pesti irodalmi élet kávéházi-szerkesztőségi jellege kilendíti őt osztálykötöttségéből és ugyanakkor széleskörű társadalomismerettel gazdagítja : az egész országot látja s a jobbágyi szegénységnél is mélyebb mélyeit ismeri a nyomorúságnak. A nemesi Magyarországgal való szembenállása nem a lázadó jobbágyé, hanem az öntudatos forradalmaré.

Arany a röghözkötöttebb, Arany osztálykorlátai elevenebbek. Apja, rokonai földművesek. Rövid elszakadása hazulról nem polgárosultabb dunántúli, fölvidéki városokba viszi, hanem a paraszti jellegű, kulák Debrecenbe, hol a zsíros cívis és a vaskalap az úr s a vándorszínészet kurta, kiábrándító kalandja után, eszébe sem jut, hogy kitörjön köréből : engedelmesen visszamegy szülőföldjére, ahol »kisnótárus« lesz és ha »nemzetes úrnak« is titulálják a birtokpereken beidézt vagy marhapasszusért instáló szegényparasztok, mind emlékszik rá pendelyes korából s az öregebbje csak a hivatal iránti tiszteletből nem szólítja »Jancsi«-nak. Társadalmi környezete alatta marad az ostoba »öregnótárus«-énál is : vizitába csak a rektorhoz jár s boltossal, kántorral csak lakodalmon, névnapon találkozik, ha meghívják hivatalársai.

Hamisítatlan »népi sarjadék« ő, főhajtásra, görnyedésre nevelt jobbágy-származék, vérében van a bizalmatlanság, az óvatosság, a megszokásból és félelemből táplálkozó úrtisztelet, tekintélytisztelet, megszokta, hogy megragja a szót, mielőtt kimondja s tudja, hogy a legjobb nem mozdulni, nem szólni, észre sem vétetni magát. A vágytól a tettig, az eszmétől az alkotásig nagyon hosszú az út önála. Világosan látja szalontai környezetének hibáit : »Mit írjak e darázs-fészekről itt? Pöff, és puff; civódás, mint quondam, cannibalismus, mint quondam . . . A tisztváltóság igen nagy szemeket nyitott ; az értelmiség itten a conservatismus mellett nyilatkozott . . . Én magam most is szabadelvű vagyok, de fájdalmasan hat rám érezni, hogy nincs e megyében elvrokonom« — írja 1845-ben Szilágyi Istvánnak. Képzeli el Petőfit egy ilyen környezetben! Hogy szétütne köztük! hogy viaskodnék az egész megyével! Arany így reagál környezetére : »Én elszigeteltem magamat tőlük. Családomnak, hivatalomnak élek, s néha a literatúrában dilettanskodom.«

Eszébe sem jutna, hogy közibük vágjon? Egyében sem jár az esze és már írja is *Az elveszett alkotmány*-t, az íróasztalfiókja számára, oda is álnéven. »Ha, mit nem remélek, ön valaha egy firkát olvasna Vadonfy Bertalantól, abból hozzávethetne politikai hitvallásomhoz«. Nyilván semmit sem tenne műve fényrebocsátása érdekében, ha a Kisfaludy Társaság pályázata nem vonzaná feltételeivel: jelígés pályázat. De még ekkor is oda írja a neve mellé: »Azon nem várt esetre, ha netalán vizenyős munkám a tűzpróbát kiállván, ezen levélke a tüzet kikerülné: igazi nevemnek itteni bevallása mellett kérném, ha lehet, jelen művet, így mint van, ál név alatt hagyni megjelenni«. Az *Elveszett alkotmány* bátor mű, aki írta, abban plebejus lázadás forr az egész nemesség ellen, csakúgy, mint Petőfiben. Nem valami alkati korlátai vannak, nem apolitikus jellem: alacsony származása, alárendelt hivatali helyzete, az évszázados gyakorlat megszokása szorongatja.

Ezt oldja fel Petőfi barátsága. Valóságos jobbágyfelszabadítás az, amit Petőfi művel vele. Arany a szerény Szilágyi Istvánnal ilyen hangon levelez: »Kedves Barátom Uram! Megbocsát ön, ha szinte másfélévi hallgatás után előzőm, vagy előidézem unalmát jelen soraimmal...« Petőfi már a második levelét így kezdi: »Lelkem Aranyom! Nem veszed tán rossz néven, ha elhagyom az önözést. Én olyan ember vagyok, hogy, amely házba bemegyek, szeretem magam hanyatt vágni a ládán...« Arany viszonzválasza így kezdődik: »Kedves pajtásom Sándor!« Hogy itt nem valami lélektani eltorzulásokra visszavezethető félenkség oldódik föl, hanem osztálykorlátok dőlnek le, azt ő maga vallja meg Petőfinek: »Mi ember az? kérdenék; hol lakik? nemes ember-e? van-e birtoka? diplomája? pénze? hivatala (o servum pecus!)... Jegyző s még csak nem is megyei rend és számfeletti, tiszteletbeli?« Pfuj kék mer in die Vaterlandsmorgendämmerung und schreib mer áni Didaskália áf ihm.« Te nem teszesz így. Fülkeresed rejtekében az egyszerű verselőt...« Petőfi nem változtatja meg, hanem valóban fölszabadítja. Nem félenken követi Petőfi szárnyalását, hanem olykor merészen elébe vág. Ha Petőfi azt írja neki, hogy Trencsényi Csák Mátéről, Rákócziról tervez hőskölteményt, Arany így válaszol: »Csák és Rákóczi — sőt Dózsa is — megfordult az én fejemben; de ott a nagy bökkenő, a censor óna. Dózsát mosolygod talán? Hisz' tette nem volt egyéb, mint egy kis *reactio*, a természet örök törvénye szerint. Históriaban ugyan semmivel bírók harca a vagyonosok ellen; de szerintem elnyomottaké az elnyomók ellen. Istentelen (?) rabszolga-lázadás szent Domingón«.

Nemcsak arról nincs szó, hogy Arany mérsékelné Petőfit, hanem arra sincs szükség, hogy később tüzelje. Levelezésükből a forradalom és a szabadságharc idején egyre inkább elfogy a politikai tartalom: családi ügyekről, pénzügyekről, irodalmi ügyekről leveleznek. A politikát inkább Arany hozza elő: »Ujságul írhatom a muszka háborút, s a francia interventiot a római köztársaság ellen. Megértük, hogy mi legyünk legszabadelvűbb nép Európában«. Levelezésükben nyoma sincs annak, hogy Petőfi tüzelné forradalmi hangú

versek írására. Petőfi példája bizonyára tüzei, de legalább ennyire tüzelik az események magok. Petőfi kedvéért írt volna egy-két verset talán (mit meg nem tenne Petőfiért!), de barátságából ennyi verset s ily verseket nem lehet írni. Arany szabadságharcos lírája mennyiségileg is jelentős része életművének : 1848. áprilisától a szabadságharc bukásáig huszonhárom verset írt, ami nemcsak akkori életmódjához képest sok (nemzetőr, állami hivatalnok, gyakorta van úton, családját menekítené, cikkeket ír a *Nép Barátja*-ba, házában ott sir a kis Petőfi Zoltán), hanem alkotó-módját ismerve is egyik legtermékenyebb korszakává teszik a forradalmi időket.

És milyen versek ezek!

Hogy megleli a mívelt Arany a műgond és a közvetlen egyszerűség ötvözésének hőfokát!

*Földi ! mit csináltok ?
Kaszát kalapáltok ?
Nem azt kalapálunk,
Fegyvert köszörülünk.*

*A rendet a réten
Már levágtuk régen
Megmártjuk kaszánkat
Ellenség vérében.*

*Szép piros harmatban
Fűrösztjük kaszánkat
Övig-övig vérben
Védjük jó hazánkat.*

Milyen egyszerű és milyen erő van benne! A népi verselés alliterációja (Kaszát kalapáltok, A rendet a réten), a népi s egyben régies ragrímelés, melybe beleszendül a mívelt mester bizarr rímjátéka (Nem azt kalapálunk, Fegyvert köszörülünk), a helyhatározós rímre felelő időhatározós rím (A rendet a réten, Már levágtuk régen), a négysoros, hat szótagszámú strófák ütemhatárváltozatai (2/4 : Földi | mit csináltok ; 3/3 : Megmártjuk | kaszánkat ; 4/2 : övig-övig | vérben) és változó rímszerkezete (aabb ; aaxa ; abab), az azonos szerkezetek tartalmi fokozása (Kaszát kalapáltok — Fegyvert köszörülünk ; Megmártjuk kaszánkat — Fűrösztjük kaszánkat ; Ellenség vérében — Övig-övig vérben) ; egyetlen régies jelzős szerkezet multidéző ereje (Védjük jó hazánkat) : mindez így együtt e verset a magyar líra egyik legszebb, legmesteribb alkotásává teszik s a fölkelő magyar néphadsereg elszánt erejének egyik leghűségesebb, e sereg kaszát kiegyenesítő, Dózsa hagyományát érzékeltető dokumentumává. Ki hiszi el, hogy egy ilyen remekmű baráti unszólásra, baráti szívességből íródhat?

Kell-e különösebb stilisztikai bizonykodás a vers jóízén kívül annak érzékeltetésére, hogy a *János Pap Országá-t* nem vonakodva, kellenlenül írta, hanem a német papok iránti útálat és a költői alkotás teremtő öröme nyújtózt bele az ilyen strófákba :

*Lett is aztán dñom-dánom,
Keresztyén tivornya.
Hirdeté az istenigét
Papok bora, bornya.
Kocsmá lett az istenháza,
Melyben ittak-ettek, —
S egy-két szentnek a nevét ha
Elgagyogták részeg fővel,
Mindent megfizettek.*

Van-e lelkéből inkább lelkezett verse Aranynak, mint a *Rákócziné*, a megtántoríthatatlan hazaszeretet, szabadságszeretet verse? Aki ismeri Arany költészetét, az tudja, hogy a feleségét fogadó Rákóczi köszöntő szavaiban (Hozott Isten, édes-kedves angyalom! *Isten* hozott, úgy ha jöttél, szép virág) az olyan találát, mint a szokásos köszöntésforma megfordított szórendje vagy a sokat vitatott értelmű »úgy ha jöttél«, Arany legforróbb ihletésében foganhatott csak, hogy az ilyen sorok muzsikája, mint a »Szava játék, hite szellő, kárhozat« nem kényszeredett csinálmány, hanem Arany szívének muzsikája. A nép hangját pedig soha többé úgy meg nem tudta szólaltatni költészetében, mint ekkor: a *Rásüt az esthajnal*, az *Én vagyok az anyám átka*, a *Van-e olyan*, a *Nyalka huszár* a magyar népi költészet remekei. Csak aki ismeri a magyar nép szavajárását, az érzi igazán, mennyi gyöngéd szeretet és milyen hiteles népiesség van abban, hogy honvédeinkről ír: »Nem tetszett ez Görgeynek, Kossuthnak, Meg azoknak a *kis honvéd fiúknak*«. A *Rablelkek* keserűsége, a *Válság idején* őszinte tépelődése hitelesíti az *Április 14-én* keménységét, a *Haj, ne hátra, haj előre* szárnyalását.

Ezek a versek valóban olyannak mutatják Petőfi és Arany barátságát, amilyen volt. Az elvek azonosságán alapuló s Arany számára fölszabadító barátságnak. S ezek a versek már magukban is indokolják, hogy miért kellett Arany líráját háttérbe szorítani Arany epikája megett. Belőlük egy népéért égő, forradalmi ihletésű, szabadságszerető, Habsburg-ellenes, papgyűlölő költő arcképe bontakozik ki, ki nyelvét, költői formáit a magyar hagyományból és a nép eleven szavából ötvözi mives kincses, lírai őszintesége áradásában.

Ez az Arany nem alkalmas arra, hogy Petőfit kisebbítse. Még jobban megnöveli. De innen érthető Petőfi barátsága is Arany iránt: ez az Arany, ahogy Illyés mondja, valóban hátvéd és igazolás volt számára. Petőfi úgy örült Aranynak, mint ahogy Ady felörvendett Móricz Zsigmond *Hét krajcárjának*, vagy a hangjára lélt Kaffka Margit szavának. Arany a létét köszönheti Petőfinek, Petőfi Aranynak azt a bizonyosságot, hogy nincs egyedül.

3. .

»Mi lesz belőlünk?« — kérdezte Arany 1849-ben, augusztus 7-én a házába toppanó Görgey Istvántól. Bizonyára nem először tette fel a kérdést ezekben a napokban. Lakása a menekülők futó pihenője: Vörösmarty, Bajza, Vachott Sándor nála száll meg menekültében. Átfut Szalontán Szemere Bertalan és

Batthyány Kázmér is: Kossuth utolsó békeajánlatát viszik a cári seregek parancsnokának. Arany maga is földönfutó, állása nincs, — utódja még pénzért sem szívesen ad neki szállást: fél, hogy kompromittálja magát azzal, hogy Aranyt befogadja.

Nehány nap múlva valóban fut a mostohává vált hazai földön. Erdőn-mezőn bújdokol, míg körül nem önti a tájat a cári sereg s rá nem jó, hogy immár minden mindegy, nincs hová futni. Hazatér Szalontára, lakást bérel s elkezdődik a rettegéssel teli élet. Mindenki sandán néz rá, vagy sajnálkozva, ha utcájukba fordul az őrárat, mindenki azt hiszi: most viszik Aranyt.

Az irodalom? Vörösmarty, Bajza, Jókai bújdosik, Vörösmarty vésztörvényszék elé kerül s szabadulása után egy esztendeig hallgat, Czuczor Kufstein-ban rab, Vajda János, Vadnay, Lisznyay büntetésből besorozott osztrák közigény, Degré, Pálffy Albert internálva, Jósika bújdosik külföldön s a lassan meginduló irodalmi közlönyökben mindenki álnévvel jelzi művét.

Petőfi nincs. Csak kósza hír kél felőle olykor, de a szorongó sejtelen azt súgja, hogy halott.

Arany, élete legnagyobb válsága idején, egyedül van, csak egy borús kedélyű, rettegő asszony jár nesztelen léptekkel körül s két gyerek cserfel gondtalanul: az aggódást nem ismerő gyerekek vidám zsivajában még rettenőbb a némaság.

Valóban ez Arany legnagyobb válsága.

Petőfi bilincstörő, jégolvasztó közelében föladta mindazt az óvatosságot, melyre népe sanyarúsága tanította s teljes lélekkel vetette bele magát a forradalom árába. Írt, agitált, fegyvert fogott, hivatalt vállalt s minden sikerült neki, amibe belefogott, már azon volt, hogy otthagyja Szalontát s végkép Pestre költözik. Az ország — ő, a Homért és Shakespearet és Goethét ismerő költő, tudta — és a világ legnagyobb költője volt a barátja. Ennek egyszerre végeszakad. Szabadság helyett katonai terror, költői siker helyett a cenzúra-teremtette némaság, társadalmi előhaladás helyett koldus nincstelenség. Mikor egy derék ember jóvoltából ismét álláshoz jut a szalontai községhez, a felsőség bizalmatlanul néz rá s csak azért nem akolbólítják ki a községhezáról, mert jó, olvasható írása van, aktáit, mint írásmintákat körözik a »bezirk«-ben, Jó irnok... S a nép? Mikor batyuval a hátán fut a bujdosók útján, a megcsalódott paraszt gúnyosan szól utána: »Szökünk, uram, szökünk?«

Minden összeomlik benne.

Első befejezett versében az összeomlás után, *A lantos*-ban, 1849. őszén, még egész szívével a tovatűnt multon csügg, mikor

... Meleg fényéhez tűzhelyének
Jó barátok, ismerők gyűlének ...

És a lantos meg sem szűne a dal,
Zenge későn, zenge virradattal
Hangjain a szellem égbe hágott
S átteremté e viselt világot ...

Hol vannak a jóbarátok? Hol a dal hatalma többé? Az a teremő hatalom, melyet segítségül hívtak a politika hatalmasai is! »Most, aminek örüle, kietlen pusztaság! Megváltozott körüle természet és világ...«

*Keresné hajlokát, de csak romját leli
Alattok eltemetve tört házi isteni!
Ő szörnyekedve nézi és elriadva fut,
És útját arra vészi, amerre nincsen út...*

*... Függen lantja fűzfa gallyán: repedt öblén a szél
Vadul végig nyargalván, örülteket beszél,
Mitől a rémült farkas megfut s vonít az eb,
Mitől vehető a szarvas idélen hozza meg.*

Ezek a pokolbeli rémteli képek hitelesebb tanuságtételei az összeomlás utáni terrornak, mint Jókai bűjdosó-romantikája, kedélyes anekdotái, megszépítő hazugságai. Vérbe tiporták az országot s az előket a félelem bilincsebe verték. Hősöket gyilkoltak, mint gonosztevőket, asszonyokat botoztak piacokon s az ütés fájdalmát a megsértett szemérem kínja tetézte. A börtönök zsúfolásig telve s a köznapi élet megalázással, zaklatással teli. A nyápic, fiatal cézár és komisz konzuljai nem ismerték a kegyelmet, a buta Habsburgokat spanyol inkvizítorok tanították a kegyetlenségre s az ifjú Ferenc József az ostoba jótanulók pontosságával mondta föl a leckét.

A rémteli világ látványát még borzalmasabbá tette, hogy a nemesség leghitványabb része, mely 1848. március 15-e előtt kerékkötője volt a haladásnak, mely a forradalom után ultrább volt az ultráknál s vörös tollas süveggel, öblös demagógiával ágált a fórumokon, most megint nyeregben volt. Még jó, ha a honfibú ürügyén folytatta dózsölő életmódját, de a legtöbb már ott feszített a komisszáriusok, bezirkerek báljain s gonosz perekkel zaklatta hajdani jobbágyait, denunciált és törleszkedett. S a szegény nép megcsalódottan nézett körül a világban: a Kossuth-bankó semmivé lett, az úr, aki tegnapelőtt dézsmával gyötörte, úriszéken botoztatta, forspontért zaklatta, aki tegnap vöröstollas radikális volt s a honvédsereg tisztje, az ma megint úr. A paraszt, kinek vére hullásáért földet ígértek, megint az éhkoppot nyeli s vére díjául fenyegetés a bére: te is köztük voltál, paraszt.

Lehetne-e csodálni, ha Arany a forradalom ellen fordult volna?

Nem.

De Arany nem a forradalom ellen fordult reménytelen keserűségében, hanem — mint Petőfi barátjához illő — első zokszava a forradalmat és reakciót egyként megnyergelő nemesség ellen fordul. A *Furkó Tamás* töredékes strófái először azt leplezik le, hogy az úri történetírás szerint jogairól, kiváltságairól önként lemondó nemesség hogyan fogadta a márciusi szabadságot:

*.... De amióta Caesart hatalma nimbusán
Megdönték a zavargók Martius idusán,
Nem volt e hónap olyan tizenötödike,
Mint az, mely harmadéve amúgy közénk üte.*

*E volt ütés magáért! ez volt a csattanás!
Szemét- fülét behunyta nemes Furkó Tamás
Hiába! mindhiába!... most is zúg a füle,
S nemzetiszín karikát hány a szeme bele.*

*Egyszerre megtagadva ötvenkilenc robot!
Egyszerre széjjeltörve a mogyorófa bot!
Egyszerre úr a jobbágy: kalapját fölteszi,
S mellé a »szabadságot« négy garasért veszi.*

*Egyszerre tönkretéve kilenc zstros pere,
Melyek után maholnap uradalmat nyere;
S alóla, haj, kirúgva a táblabíró szék,
Melyen diurnizálva kényére nyújtózik.*

*Damokles kardjaként függ felette az adó,
Előfogát, kovartély... mind oly irtóztató...*

Még a gonosznyelvű Tolnai Lajos sem írta meg ilyen kegyetlenül, hogy milyen útalattal fogadta a nemesség egy része a forradalmat. Arany azt is megírta, hogyan csatlakoztak ezek a nemesek, a veszett fejsze nyelét mentendő, a forradalomhoz. Hogy kezdtek a »sallangos beszéd«-höz, hogy használták föl színleges csatlakozásukat arra, hogy a néppel megútáltassák a forradalmi néphadsereget (»Lehúzatá a bírót, ha nem volt kész fogat, Felgyújtással ijeszté a rémült falvakat«), hogy lett belőlük a forradalom és a szabadságharc megrohasztója, »Vadászhadnagy, guerilla... vagy ilyenféle hős«.

Megírja a szegény paraszt dalát, a *Koldus ének*-et, a szabadságharc hadirokkantjának versét, mely a Furkó Tamásokat teszi felelőssé (»Ha tisztét mindenki tette volna, mint én, Falatomhoz e sós könnyet nem vegyíteném«) és a Görgei-eket :

*Mennyi drága erő, és mennyi nemes vér!
Hozzáfoghatót a történet nem ösmér.
Mi haszna! az erőt ásta a benső féreg
Büszke, szenvedélyes, versengő vezérek...*

Kimondja a megcsalódott nép panaszát (»Azt mondták, mikor a harcban ömlött vérem, Tíz holdnyi örökség lesz valaha bérem. Tíz arasz is jó lesz, gondolám magamban, Korántsem gyanítva, milyen igazam van«), de a vers egésze nem a csalódásról szól, hanem arról, hogy milyen mélyen a magáénak érzi a kisemmizett nép 48 örökét. Fölvillannak a csatateretek (»Versectől Szolnokig, Isaszegtől Vácig«), az egyéni nyomorúságon túlérző hazafias fájdalom hangja is megszólal (»Magam sorsa is bánt... de az mind csak semmi, Megszokná az ember végre föl se venni : Más seb az, amelyre nem lelek balzsamot!...« és az igazságtevő jövő reménye : »Ám e szakadt könyvet ti csak foltozzátok : Majd olvas belőle egykor unokátok Dicsőségeitekről egy-két igaz lapot«.

1850. március 15-ét verssel ünnepli. »Innep volnál, de senki meg nem ül, Végzetes évi nap!« — írja *Évnapra* című versében — »Titkon sóhajtja meg a hű kebel Halomra dőlt oltáridat«.

A vers második szakasza a kor nyomott hangulatát idézi, a megzavart társadalom gyávaságát :

*Emléked átkos, nyomasztó teher
A vérnek és könnyűnek tengere
Mind, mind ahhoz tapad.
Az ember gyöngé: félve néz feléd,
S mint olykor a tanítvány mesterét,
Nehéz időkben megtagad ...*

Ő nem tagadja meg. Az eredeti kéziratban az a sor, hogy »Titkon sóhajtja meg a hű kebel« így szól »Titkon ha megsóhajtja egy kebel«. Az *egy*, az ő.

1850. április 14-én levelet ír szerkesztőjének, Szilágyi Sándornak. »Úgy hiszem, még az elegiáig sem higgadtam meg s az ily állapot lehet fájdalmas, kínos, dühös, desperált stb., de e fájdalomban, kínban, dühösség- s kétségbeesésben nincs meg a művészi nyugalom ; s addig ne vegyen az ember tollat kezébe, vagy legalább oly tárgyat válasszon, melynél szabadon átadhatja magát képzeleteinek s nem viczorog rá örökké a *való* sceletonja«. Arany patikamérlegen mért szavát ismerve, lelkiállapotának rajzát pontosan kell elfogadnunk : fájdalom, kín, düh és kétségbeesés közt hányódik. A való rémalakja : a vérbetiport haza képe. S nem valamely álomvilágba menekülne előle. Levelét így végzi : »én azért nem szűnök meg időről időre holmit ... küldözgetni fel, tekintettel, amennyire *rámehtek*, a közelebbi mult évek eseményeire is«. Arany a 48—49-es eseményekről szeretne írni, azt akarja a sívár jelen ellenébe szegezni. Lélekállapotának jellemzéséből a düh érdemel figyelmet. Ez a düh az elnyomók ellen forr benne. A szelíd Arany szavából csak úgy sisereg a gúny. A Toldi Szerelmének kezdeteit (ekkor még Daliás Idők címen tervezi s ez is jellemző!) így említi : »de persze ez a mammuthok koráról beszél, mikor még Toldi Miklósok existáltak a világon és nem Bezirks-Commis-saire urak«. Jókait így üdvözlí : »Áldjon meg az »allgemeiner« Isten, ha ugyan képes jóra való magyar embert megáldani, kinek *olim* saját istene volt.«

És mintha kétségbeesett perceit a remény színei tarkítanák, az álneves költésről ezt írja 1850. szeptemberében : »Aztán meg e titkolódzás talán nem is sokáig tart már ...«

Magánya odvából kinyújtva valaki felé kezét, még mindig Petőfi kezét keresi. Jókait üdvözlí, aki mégis csak Petőfi barátja volt és Szász Károlynak üzen : »Mondja meg kegyed Szásznak, nagyon jól esett, hogy akadt valaki, rajtam kívül, ki szegény P(etőfi)-ről megemlékezett. Bizony isten, már azt kezdtem hinni, hogy P(etőfi) csak az én privát költőm volt, hogy már senkinek sem jut eszébe«. És Tompa lesz barátja, a hajdani triumvirátus még élő tagjai, kivel kockázatos a barátság, mivel Tompát még esztendőig üldözi a megszálló hatóság.

Nincs igazi szakadék az 1848—49-es és az 1850-es versek között. Arany iszonyú válságba jutott, az összeomlás majdnem maga alá temette, de amikor

körül néz az új világban, nem lát másként : legfeljebb mást lát. Tűznek ma is azt tartja, mely tegnap lángolt, még mindig az világít neki : »Csak mint réves fáé, világa«. Költészete, úgy érzi, a tegnapé, »Elhunyt daloknak lelke tán«, a kidöntött törzs még viruló virága. Nem tudja elfogadni a béklyóba vert jelent, — ő, a kicsinyesen aggályoskodó, a garasos gondokon elvérző, a nyugalomra áhítozó azt írja : »El hát, a bizonytalanba! . . . Ott szabad a lég köröttem. El, el a bizonytalanba! Rengj hajóm szabad hullámon«. Megveti azokat, akik megalkusznak a helyzettel, akik sárba hajítják a tegnapi koszorúját, hogy biztosítsák maguknak a silány jelen sikerét : »A koszorút, ti nyomorúk! Elszórni úgy siettek, Mellyel erény s közvélemény Övezte volt fejetek . . . Most sárba — nem döntve, hanem Önként borulva másztok, S annak, ki rúg. színes, hazug Szóval allelujáztok«

*Csak menjetek a fürgeteg
Elöl biztos tanjára;
Bárhogy mutat az öntudat:
Kényelmetek nagy ára.
Ha színtelen a honszerelem
Köntöse és kűtágul
Bölcs gondolat így újólag
Szabatni azt — fonákul.*

A *Reményem* és a most idézett *Egynémely nagyocská emberre* nem formai szempontból, de az állásfoglalás azonosságával utal a kutyák és farkasok dalát író Petőfire. A *lacikonyha* kezdő sorai és az egész költemény jellege (»El innét, finnyás orrú satnya nép! El, vékonypénzü, holdvilági faj, Melynek eleme csak illatolaj, S befogja orrát ha szabadra lép! El e puhult nép! nincs közöm veletek. A lacikonyháról énekelek«), a népelet színes, gazdag leírása tovatűnt kor költői terveibe és gyakorlatába illik. Egressy Gábort hazatértekor azzal küldi a színpadra : »Ölts arcodra lelket és igaz betűket, — Magasztos erényt, mely buktában se csügged, Ábrázolva nekünk!« A *Hecc, hecc* komor példázata, az *Ősszel* emlékezésből, vágyból és fájdalomból szőtt ellentétei fájó kizengése (»Kinek sötétes éjjelen A hős apákhoz költözött Daliák lelke megjelen, Alánéz bús felhők között És int feléd : »Jer Osszián, A holtakat miért vered fel? Nincs többé Caledonián Nép, kit te felgyújts énekeddel«—). Az *ó torony* szabad hajdúságra, ősapák vérére emlékező strófái, — mindez nem új, csak hangjának komor lemondásában jelzi, hogy Arany gondolataiba egyre inkább beszűrődik a jelen reménytelenségének áthatolhatatlan feketéje.

Az évváró vers könnyes köszöntője, a *Szülvészter-éjen*, félreérthetetlen vallomás.

*Hányan vagyunk, kik a sorstól
Rongyot kapánk élet helyett,
Mégis, mivelhogy nincs különb.
Hordjuk biz azt, amíg lehet!
Hajrá fiúk! ez a pohár
A szenvedő embernemért,
Mely várva tűr, csalódva hisz —
S túl bírja élni a reményt!*

*Zörgetnek a ház ablakán
Egy vak madár az, mely repül,
A fürgeteg; — mint fű, esik!
Maradhat! tágasabb kívül.
Hajrá fiúk! ez a pohár
Azért, ki bujdokolva jár
És nincs, hová — egy ilyen éjt
Kihúzni — hajtáná fejét!*

*Mit bánjuk, hogy lejár az év!
Énekre ajk és táncra láb!
Használja, ki mozogni tud,
Ezt az előnyt legalább.
Hajrá fiúk! ez a pohár...
Föl a kehelyt, koccantsatok!
Csörgése szóljon, hogy kikért,
És szóljon az, hogy hallgatok.*

Ez az elharapott, féligkimondott szó Arany bizonyágtétele 48-hoz való hűségéről.

4.

Az új elem azonban megjelenik lírájában. Már a »Szilveszter-éjen«-ben is megüthette fülünket egy sor: »A szenvedő embernemért«. A szabadságharc utáni költészetben ez az elem az új: nincs ellentétben ez sem a forradalom költészetével, de tágasabban kényszerül látni a jobbágykérdés horizontjánál. Az osztrák megszállás nemcsak politikai bilincseket hozott, hanem elhozta egy polgárosultabb világ új bilincseit is, a kapitalizmus béklyóit. A magyar polgárosodás történetíróinak egyszer végig kellene gondolniok azt, hogy nálunk az iparosodás, a kapitalizálódás egyszerre jelent meg az elnyomatással, hogy a szeszgyárak, malmok s egyéb üzemek tömegének alapítási éve egybeesik az elnyomás legsetétebb évszámaival. Egyszerre jutottunk rabságba és a világgazdaság áramába.

A magyar irodalom egyik legvallástalanabb versében, a fiát hitetlenül imádkozni tanító Arany *Fiamnak* című versében bukkan fel először az az új, amit Arany lát, a nemcsak jobbágyi kizsákmányoltság, a nemcsak szegény-paraszti nyomor:

*Majd ha játszótársaid közül
Munka hí el — úgy lehet, kordán —
S idegennek szolgálász eszközül...
... Majd, ha látod, érzed a nyomort.
Melyet a becsület vállá hord;
Megtiporva az erényt, az ést.
Míg a vétek irigységre kész
S a butának sorsa földi éden...*

Arany megismeri az »agio-világ«-ot, ilyen hasonlat bukkan fel versében: »Olyan próza minden részem, Mint egy kalmár, aki számol«. És megírja a »Gondolatok a béke-kongresszus felől« című versét, melyben a háborúskodást a kizsákmányolással társítja. Elutasítja a pacifizmust, az örök béke álmát,

mert nem lehet megvalósítani az örök békét anélkül, hogy az emberiség alapvető problémáit mind meg ne oldanók. Különösen nem egy olyan korban

*Midőn a renyhe társaság
Búzhődt állóvizében
Új bűnök milliárdjai
Vannak keletkezében;*

*Midőn a munka és vagyon
Egymástól messzi esnek,
És a tőkélyre vitt csalást
Mondhatni rendszeresnek;*

*Midőn eltűnvn a szerény
Családiság zamatja,
A nő erényét... s ami több,
A férj nejét eladja;...*

*Midőn a gazdag megkövül
És a szegény elfásul...
Egyszóval a polgárosodás
Fordul reánk csapásul...*

Ezen a társadalmon nem az örök béke pacifista álma segít, hanem a nemes humanizmus: »Az ember tiszte, hogy legyen Békében, harcban ember... Válassza ott, válassza itt A jobbik részt magának.«

A kapitalizmus réme Arany költészetében válik irodalmunkban először lírai élménnyé teljes tartalmában: a munka és a tőke szembenállása, az eszközzé, áruvá vált ember, a derekak szolgasága és buták édeni sorsa, az osztályhatárok megmerevedése, a meggyőzhetetlen és kővémeredt gazdag és a fásult szegény. Az a polgárosodás, melybe az elnyomó idegen hatalom bekapcsolta — akarva-akaratlan, — hazánkat, csapásként jelentkezett. Arany azt érezte, hogy amikor élete legszebb korszaka, Petőfi barátságának korszaka, a forradalom korszaka lezárult, ugyanakkor egy olyan korszakba lépett, melytől egész szívével idegenkedik. Az emberiség szenvedései felé megnyílt a szíve, de csak a szenvedésben élte át ezt a közösséget, a polgárosodás szükségszerűségének belátásáig nem juthatott el, mert azt szuronyok hegyén hozták.

Nem új forradalom képzett föl előtte, hanem a feledhetetlen, hősi mult, melynek egyre nagyobb mélyei vonzották.

5.

Két epikus kísérletet tesz ebben a korban. Megírja a *Katalin* című költői beszélyt és belefog a *Bolond Istók*-ba.

A *Katalin* a menekülés verse, a jelentől való elfordulás kísérlete. »*Katalint* különösen Byron beszélyei után képeztem, az egészet inkább forma-gyakorlat végett, mint költői célból, s alkalmat rá adott az, mert olvastam valahol Byronnál, hogy e 8 syllabás forma ellen panaszkodik s benne mozogni nem

tartja könnyűnek. Ha ő, a rímgazdag s egytagú szókkal bővelkedő angol nyelvben bajosnak találta e formát: én meg akartam kísértetni a rímszegény s hosszú szavaktól nehézkes magyar nyelven» — írta később bírálójának, Erdélyi Jánosnak. Nemcsak formájában követte Byront, hanem »byroniassá akarván tenni«, — mint írja, — egyet lépett visszafelé, a hősi romantika felé. A *Katalin* tárgya, némi csekély történeti alappal, egy népmonda, melyet Mednyánszky Alajos *Budetini falüreg* című monda-feldolgozásából merített. De hol marad Arany epikai hitelt kereső, minden forrásértékű elemet gonddal művébe ágyazó törekvése. Aki egybeveti a *Katalin*-t forrásával, azt látja ámulva, hogy Arany sokkal szabadabban kezeli a forrást, mint bármikor eddig. Elveti az előzményeket, elhagyja a történet végét, az egészet egyetlen sűrített, drámai eseménysorba fogja össze. Tiltott szerelem, rajtaütés, ördögi, gonosz büntetés, romantikus szökés egy rémteli tájon, párviadal, halál és — örülés, a fölébredt lelkiösmeret bosszúja. Nem a társadalom bünteti meg a kegyetlen, lányát befalaztató, halálba kergető apát, hanem önmagában leli bűnhődését, mint Ágnes asszony, mint V. László, mint Tuba Ferkó, mint a balladák hősei. A *Katalin* az Arany-balladák élőképe. Még nem ballada, a romantikus mese, a byronizáló, romantikus tájképek zsúfolása, feloldják olykor drámaiságát. De az Arany balladák szerkezetének minden erénye fölesillan már benne és a megoldása, az individuális, lélektani megoldás, a pszichologikus tragédia már a későbbi Aranyé.

A *Katalin* megírása idején Arany még közelebb van a forradalomban felszabaduló parasztsághoz, az első két Toldihoz, Petőfihez, a menekülés még nem sikerülhetett egészen. A romantikus tájképek sejtelmes sorából még kibukkan egy kép, egy jelenet, mely erre vall. Az oroszlánckői vár királyi büszkesége alatt, amely körül megmutatja a »vén kopasz hegymokat Melyek mint törpe szolgahad . . . Fedetlen fővel állanak« lemutat a völgybe :

*Végtére, mint leült salak,
Fenéken, a szép völgy alatt,
Sötétlő falvak száma, hol
Becsület, munka és nyomor
Füstfogta kunyhókban honol . . .*

Ugyanez a szem lát s láttat egy parányi forradalmat is. Mikor Szunyogh befalaztatja lányát

*És, mint ki jól végezte dolgát,
Indul a termet hagyni el,
Midőn árnyék megől a szolgák
Kárhoztató morajja kel.
Az eddig néző, hallgató
Várnépe zúgásra fakad,
Itt-ott a zúgásból pedig
Merész vádhang emelkedik.
Felháborult vérök vad láza
A jegyelem nyögét lerázza;
Mind hangosabb, mind hangosabb,
Merészebb és haragosabb*

*Lesz a természet szózata
S emberiség irtózata!
»Való tehát? nem csak ijesztés?»
»Szörnyű dolog! mi látjuk ezt», — és —
»Pajtások, ezt elnézni bűn!»
»Uram, harminc év óta hűn
Szolgáltalak, de —» »Hát ki mer?»
»Én is merek, ha lesz kivel!»
»Én is — mi is — mind —«*

Ez a parányi, önmagában is páratlanul megálló remekmű mesterien ábrázolja, hogyan lesz a gazság néma nézőjéből felháborodott, a fegyelem és a némaság nyugtét lerázó lázadó, hogy kél föl a lelkiösmeret, a felelősség, a természetes emberi irtózat a gazság láttán, hogy próbál egyezkedni, meggyőzni először, hogy ébred a közös morajlásban kiki arra, hogy nincs egyedül, hogy csattan ki a nyílt lázadás . . . melyet, persze, vérbefojt a megdühödött nagyúr: »Ha! szolgáló nép, hitvány salak« — ront rájuk »és mint veszett Farkas, midőn nyájnak esett, Akit elől utól talál, Jutalma seb — itt-ott halál«. Nem véletlen tolul Szunyogh szájára ugyanaz a szó, amellyel Arany a völgy jobbágy lakóit jellemzi: »salak«. Az sem érdektelen, hogy ez az epizód, a lázadó szolgálók fölkelése és vérbetiprása, Mednyánszkyknál nem szerepel.

A menekülés, ismétlem, még nem sikerül. A Toldihoz pedig nem tud visszatérni, »az a derült nagyobb munka . . . elvesztette rám varázsát; más, kedélyemhez s az általános hangulathoz illőbb tárgyat kellene keresnem«. Így fog bele a »Bolond Istók«-ba s megírja az I. ének 105 szakaszát: utolsó epikus kísérletét arra, hogy »az élheteretlen« alakján keresztül a magyar társadalmi valóságról adjon teljes igényű képet. Ezúttal is Byron az ihletője, de ezúttal nem a Mazeppa, a Parisiana Byronja, hanem a »Don Juan«-é, az angol társadalom ostromozójáé. Rendkívül jellemző, hogy Riedl, akit taszít az első ének kíméletlen társadalomrajza s aki azt írja, hogy »a mese maga gyenge, mint rendesen, ha Arany nem valami kész mondára támaszkodik«, Arany monográfiájában azt írja: »Ez az első ének egy paraszt-epos töredéke . . . az eposban . . . azt akarta rajzolni, hogyan fojtják el a mostoha körülmények a nagy tehetségnek és a költészetnek lángját egy falusi költőben . . . « A *Bolond Istók* egy jelenbe transzponált Toldinak készült. Az első ének és az ismeretes csonkán maradt vázlatos terv, ha nem is paraszt-eposzt ígér, de oly műre vall, mely vasvesszővel ver végig a társadalmon. Mikor a csósztantyát a dús palotával veti össze, előrevetíti a költemény bonyodalmát, az arisztokrata környezetbe került nincstelen kalandozásait a társadalom végletei között. »Palotám persze nincs; ha volna, tán, tán Másképp beszélnek. Hátha megpróbálnám!» — ez még a plebejus Arany gúnyolódása. Az élet és a halál tusájában a vajúdo lyányasszony felett az élet győz. A halál azért hágy fel a tusával, mert így okoskodik: »A győzelem előbb-utóbb enyém: Szolgám az ínség, annyiféle járvány . . . « Az első ének nincstelenjeinek sívár világában a felsőbb régiókból csak az egyház képviselője jelenik meg: »Ne bógjön ott, mint valamely veszett«.

— ez az első szava. S mikor a temetési szertartásba beleszív az újszülött s a két kisdíákól álló kántus beleröhög az énekbe s »Mest'ram az ének közepén maradt«

*Mit vala tenni? elkáromkodá
Magát, hogy a botrányt jóvá tegye;
Azkán a pálcát hón' alá fogá
S azt nézte, merre a torony hegye.
»Isten nevében, ingyen,« mormogá,
»Elég volt ennyi, sőt ezt is vegye
Köszönettel az úr-adta holt szegénye;
Ne pompázzon, ha üres az erszénye;«*

Képzeljük el, ezzel a szemmel nézve a grófi házat, a finom grófnőt, aki egy német őrnaggyal él konkubinátusban s akinek megakad a szeme fia nevelőjén, s elcsábítja Bolond Istókot . . . Mi kerekedett volna ebből a történetből, ha nem marad terv, ha a második ének is immár nem a megtört, öregedő Arany írja, ellágyuló emlékezéssel. Gyulai azt írta Arany-emlékbeszédében, hogy Arany azért hagyta félbe a Bolond Istókot, mert »a mű nagynak volt kezdve s érezte, mennél közelebb jönne az 1848-iki mozgalmakhoz, annál inkább mérsékelnie kellene humorát«. Abban bizonyára igaza van Gyulainak, hogy a 48-as események leírásának megoldhatatlansága szerepet játszott abban, hogy Arany félbehagyta a *Bolond Istók*-ot. De vajjon azért-e, mert nem tudta a humoros hanggal egyeztetni 48 témáját? Vajjon azért-e, mert — amint Gyulai írja — »a forradalomból sok keserűség maradt a lelkén. Jobban szerette hazáját, mint gyűlölte ellenségeit, a nagy küzdelem vezéreinek nemcsak fény-, hanem árnyoldalait is látta s nemzetének éppen úgy bámulta hősiességét, mint fájlalta gyarlóságait«. Az első ének ennek ellentmond s világos magyarázatát adja, annak, hogy miért kellett félbehagynia azt a *Bolond Istók*-ot, melyet eredetileg tervezett. Mikor Bolond Istók nem sok észre valló buksi koponyájáról ír, ezt írja :

*Nincs ostobább, mint a külső idombúl
Belbecsre vonni következtetést;
Megengedjen dr. Gall, de bolondul
Keresi hajszálak között az észet,
(A dinnye az csak, mely úgy jó, ha kondul),
S nem mindig hősi termet ad vitézt
Például ott van a kis törpe lengyel.
Szegény! ő meglehetősen majom-ember.
Ki éneklendi meg dicső csatáit?
S ki hallja meg a költő énekét? . . .
Azonban Istókhöz térnem mu-záj itt,
Nem is keríték ily nagy jenekét: . .*

Kell-e külömb bizonyosság arra, hogy Arany mesterien tudta a tréfaszót könnyes meghatottságra váltani, hogy lett olyan hősokeket 48-ra emlékezve, kiket elhomályosíthatatlan fényben látott. Az aláhúzott *muszáj* beszél magáért. Az önkényuralom.

A közelmulttól nem lehetett írni. A jelen elundorította. Amit a jövőben látott, az megriasztotta. »Mint a patak, melynek útjába sziklatömbök hengerül-

tek, egyszerre irányát veszti: egy része tóvá tesped, más része több ágra szakadva keresi a kifolyót, de különböző szerencsével: némely ágacska vékony hegyi csurgó alakjában menekül, más vadvíz gyanánt bukkan elő, más, egy darabig futva, posványra lapul, vagy iszap és fővénytalajban vész el: úgy voltam én» — írja. »Hajtott a munkaöszön, de nem találtam irányomat.«

6.

Abban, hogy irányát nem leli, életkörülményeinek nagy szerepe van. 1851. májusában Arany Gesztre kerül, hogy Tisza Lajos fiát, Tisza Domokost nevelje. Az Arany-irodalom tanulmányozóját méltán lepi meg, hogy Arany többhónapos geszti tartózkodását mint mellékes epizódot, vagy mint idilli pihenést emlegetik s föl sem vetődött senkiben a kérdés: vajjon Arany, az »Elveszett alkotmány« írója, Petőfi barátja, hogyan érezte magát Tisza Lajos házában? Tisza Lajos egyike a kor legsetétebb figuráinak. Erőszakos, gőgös, törtető, aulikus ember, aki középnemesi származását arisztokrata felesége s olygarchikus magatartása révén igyekszik feledtetni: arisztokratább a főuraknál. Ő volt a gyűlölt bihari adminisztrátor, akinek Habsburg-hű rémuralmát országszerte átkozták. Garasosan zsugori, vagyongyűjtő, jobbágy-nyúzó ökonómus, de pazarló, könnyelmű, ha meg akarja mutatni az igazi arisztokratáknak, hogy kifelé ember ő. A fél megyével pörben áll, pöre mind birtokpör s a vagyonszerzés vágya úgy elvakítja, hogy nyílt utcán támad rá a bírákra, ha azok kedvezőtlen ítéletet hoznak pöreiben. 48-ban el kell tűnnie a politika porondjáról s fiai kompromittálják is az udvar szemében: elsőszülött fia, László, összevagdálva maradt a móri csatatéren, mint honvédtiszt s Kálmán, a későbbi köpenyforgató, áruló miniszterelnök — mint a forradalmi kormány tisztviselője — Debrecenbe is elkíséri Kossuthot. De ő maga olyan »jól« viselkedett, hogy a Windischgrätz számára készült kétarcú Kulmer-jegyzékben, mely részben a kiirtandó rebelliseket, részben a megbízható magyar főurakat sorolta föl, Tisza Lajos az utóbbiban szerepelt, a legaljasabb főúri hazaárulók sorában. Persze, fiai miatt, azért háttérbe szorult és duzzogva húzódott meg geszti házában, — de képzelhető-e visszataszítóbb látvány, mint a kurucot játszó, sértett labanc?

Aranyt a szükség kergette ebbe az állásba. Napi kétórai munka, egy kedves, beteg, költői hajlamú fiúval való igazán nem megerőltető foglalkozás; anyagi gondtalanság, a költőnek kijáró megbecsülés voltak a vonzó körülmények. Parasztasszony testvére, falusi ténsasszony felesége és a szenvedő, szeszélyes Szendrey Júlia után most ismert meg egy magabiztos, finom, nagyon művelt, okos nagyúri dámát, Tisza Lajos feleségét, Teleki Júlia grófnőt, kiben egyszerre csodálhatta a férje kíméletlenségét tűrő, gyermekeiért aggódó anyát és a tapintatos háziasszonyt, aki férje és a világ közé tud állni, aki torzsalkodásokat el tud simítani, aki egy rabiátus ember körül békés

harmóniát tud teremteni. Ercsey Julianna holtáig nem tanult meg helyesen írni: a grófnő olaszul, franciául, angolul olvasott, költőiről beszélhetett vele, megértette félénk célzásait, felfogta őt, a nagy költőt is.

Arany nélkülözésekkel teli gyerek- és ifjúkora s a jelen gondjai után először ismerte meg a jólétet. Inasok, szobalányok, udvari pap, angol nyelvtanár, könyvtár, művészi képek, szőnyegek, finom edények puha és lágyító környezetébe került. A gazdagság és a rang biztonságába és bőségébe, ő, kinek egy kis független nyugalom volt legmerészebb álma.

És a vendégek! Azt kellett látnia, hogy a közös veszélyben ezek egymásra találtak: a megyei ellenzék ott sátorozott a hajdani gyűlölt adminisztrátor házában. Együtt búsultak a haza sorsa felett, rákönyökölve a dúsan terített asztalra. »A búsulás rendesen szinte erőltetett, hajhászott mulatságok hosszú sorából állt« — írja Arany egyik életírója, Gyöngyössy László. »Vadászat, lakoma, sőt laptázás, bigézés egymást érte.« A búsuló főurak kedves mulatósága volt, hogy az udvari pap, mikor Tisza Lajos, aki természetesen az egyházmegye koadjutor kurátora volt s a traktuális gyűlések után megvendégelte az egybegyűlt nagytiszteletű urakat, »megetette velük a fácán tollas fejét, a cotelette papírját, megpaprikáztatta a fagyaltot, megitatta a szájvizet és szájöblítésre használtatta velök a theát«. Ezek a kopott, fényes és megzöldült, agyonkefált fekete magyarban fölvonuló falusi papok mégiscsak a megye legműveltebb értelmisége voltak s községükben társadalmi állásuk magasan az Arany-féle kispapok, sőt írnokok fölött állt, s most látta, hogy röhögik őket az urak.

Hogy visszagörnyedhetett jobbagyi multjába ebben a körben!

Mennyire megtisztelve érezhette magát, hogy vele nem tréfálkoztak így! Hogy igyekezett is ezt elkerülni, tartotta a barátságot a tréfacsínáló pappal, Szabó Józseffel, a hajdani szalontai rektorral.

És miket hallhatott a házi úrtól és a vendégektől, kik nemcsak a bezirkereket szidták, hanem Kossuthról sem emlékezhetek meg másként, mint ahogy róla ezekben a körökben szólni szokás volt.

Én nem vagyok a föltevések barátja. A tények azonban azt mondják, hogy Arany a geszti idők alatt részben a Toldi folytatásával foglalkozott, részben itt kezdett hozzá a kiábrándult »Nagyidai cigányok«-hoz, mely már nem a »Furkó Tamás«-okat ostromozta, nem »egynémely nagyocska ember«-en vert végig, hanem a németet gúnyolta és a nagy álmodót, a Csóri vajda-Kossuthot. A *Daliás idők* sohasem készült el, a *Nagyidai cigányok*-at pedig befejezte.

Gesztről Nagykőrösre került tanárnak. Ez a környezet sem volt kedvező fejlődésére. Az egyház, hogy iskoláját mentse, dohogva, de készséggel szolgálja ki az önkényuralom tanügyi hatóságait s vállalja, hogy tanárainak »politikailag feddhetlen élete fölött örködni s minden idevonatkozó kihágásért a M(agas)

Kormány irányában a kezességet magára vállalni annak tiszta tudásával kész, miszerint ezen ígérek bevétele tanodájának életfeltételét képezi». Arany, ki a szalontai lélekölő munka és környezet s a geszti jómódú bizonytalanság után megörült ennek az állásnak, mely biztos jövedelmet és művelt környezetet ígért számára, egyszerre inogni érzi lába alatt a talajt, gyanú körbeveszi, s nyilatkozatot kell írnia arról, hogy mivel töltötte életét 1848. március 15-től. Arany, ki egy esztendővel ezelőtt az áruló tanítványokhoz hasonlította azokat, akik nehéz időkben megtagadják Petőfi márciusát, a forradalmat, arra kényszerül, hogy ő is megtagadja múltját. 1851. novemberében azt írja önéletrajzában, melyet a hatóság követel tőle, hogy szorult anyagi helyzete miatt vállalt hivatalt a forradalom idején, érdemként hivatkozik arra, hogy a szalontai császári főszolgabíró irodájában írnokoskodott, és Tisza Lajost nevezi meg, mint aki »politikái és erkölcsi feddhetetlen magamviseletéről bizonyosságot tenni nem vonakodnék«. Mindenki így tesz tanártársai között, a hadianyaggyártás kormány megbízottja arról bizonykodik, hogy a rábízott salétromgyár nem is működött, alkalmatlansági bizonyítványokkal bizonygatják, hogy nem voltak honvédek. De hát ő nem a Szász Károlyok közül egy, hanem Petőfi barátja, a forradalmi kormány legkülönb agitátora, akinek szívében ma is teljes fényel él 48 és Petőfi emléke. A kortársak közül senkinek sem jutott eszébe megróni ezért Aranyt, nem volt ő Bach-huszár soha, negyvennyolc emlékének élesztgetője, ébresztgetője volt e nyilatkozat előtt és után is. Ebben az évben írja a *Családi kör*-t, ebben az esztendőben nevezi versében az ifjú császárt »vérszopó Heródesz«-nek. De e nyilatkozat után hosszan hallgat: ő maga bizonyára nem könnyen békült meg önmagával. S mikor megszólal, milyen más hang a hangja, mint volt valaha eddig: »Zúgjanak bár kinn a vészek, Csak ez a kis enyhe fészek, Ez maradjon mindig épen«, vagy »Nem törik a szenvedő szív Oly könnyen darabbá, Csak ellágyul, s az öröme Lesz fogékonyabbá . . . Kész boldogság lesz neki a szenvedés hiánya«. S a befelé-fordulásnak, a megalkuvásnak, a tört szívre valló mosolynak e vallomásai után micso-dás tántorgó, részegen-cinikus verset ír, a minden-mindegy, a nihil versét, a legsívárabb és legreménytelenebb magyar verset, amit csak magyar költő nehéz órában papírra vetett valaha :

*A világ egy kopott szekér.
Haladna, de nem messze ér :
Itt is törik, ott is szakad
Sose félünk, hogy elragad.*

*A világ egy régi mente,
Moly, penész, por összeette,
Folt sem ártall, földani kár
Cérna után szakad mindjár'.*

*A világ egy tó malom,
Néha tenger vize vagyon,
Néha csepp sincs, úgy kiszárad ;
Amint kéne, sosem járhat.*

*A világ egy vén muzsikás.
Nem tud ő már kezdeni mást;
Minden hangból ház csak felet,
Minden nap egy nőtől feled.*

*A világ egy rozzant csárda,
Rossz menedék télbe nyárba';
Télbe fázol, nyárban ázol
Mégis benne éjszakázol.*

*Részeg ember ez a világ
Őtször, hatszor egy nyomba hág;
Kész ugorri hegyen völgyön
S felbukik a síma földön.*

Lehet ennél mélyébbre hullni? Pedig ez már javított változat. Az eredeti kéziratban az ötödik strófa így szólt:

*A világ egy rozzant ház, hol
Télben megfagysz, nyárban ázol,
Csárda ez, hol, bár utálsz
S félsz zsványtól, meg kell hálnod.*

Persze az is jellemző, hogy éppen ezt változtatta meg, mely a reménytelenséget megtoldotta az undorral és az emberfélelem iszonyú érzésével.

Hogy mi lehet sorsa Nagykőrösön, a hatóságnak udvarló papi vaskalap uralma alatt, arról levelei szólnak. Harmadik éve van már ott, mikor így ír Szilágyi Istvánnak, a régi barátnak: »Állapotom illetőleg, vonom a sorstól ez idő szerint nyakamba tett igát, már harmadik éve. Azóta meglehetősen bizonytalanságok örvényein lebegtünk keresztül. Majd ezzel, majd azzal ijesztgettek; idomítottak, dressiroztak, abrichtoltak. De még most sem vagyok egészen hámbavaló».

S közben az örökös félelem, mely Tompával való levelezéséből, néha burkoltan, néha nyíltan, de mindegyre kicseng. Nem érzi magát soha biztonságban. Nem érzi jól magát az iskolában (»Igen megszorított leveled« — írja neki Tompa — »ilyen hamar meguntad, sőt megutáltad a professorságot?) s minduntalan félnie kell multja miatt. Tompától gyakorta jó figyelmeztető s egyben a levélcenzurának szóló, igazoló, levél. (»Édes barátom! ártatlanul csakugyan kellemetlen crédóba jöttem; irományaim egy része lepecsételve, más része elvive. Tőled egy 1850. okt. 12-ről datált levelet foglaltak le... Igen sajnálnám, ha miattam kellemetlenség érne, ámbár ez csaknem lehetetlen, hiszen tudod, hogy mi politikával soha sem foglalkodtunk« vagy »Édes barátom! E pillanatban idéztetem a kassai cs. k. haditörvényszék elébe; mikor és hogyan kerülök haza? isten tudja...« Arany válaszain is ott a cenzor szeme: »Tudom, te kebelled elbeszélte volna, azt, mit üres levelekkel nem lehet elmondani«. Tompától mindegyre jó a figyelmeztetés: »Igazán az ember nem lehet elég óvatos ilyen szeles időben a minő most jár« s olykor Arany hónapokig hallgat: »nem tudtuk, nem okozunk-e bármely érintkezés által nektek újabb kellemetlenséget« — írja magyarázva hallgatását). A császári policia kiválóan működik,

hol a szakáll- és bajuszviséletet szabályozzák, ami csak bosszantás, hol váratlan letartóztatások esnek s még a generális rendeletek komiszsága sem hoz megnyugvást, Arany leveleiből tudjuk, hogy egyes személyekre vonatkozó külön utasításoktól is kell tartani. És mindez, ha olykor enyhülés is mutatkozik, egy évtizednél hosszabb ideig tart. Vajjon fölmértük-e ennek őrlő hatását is Aranyra. Kínzó főfájásai, vértolulásai, tétlen, letargikus lélek állapotai nem innen veszik-e eredetüket?

Az irodalmi élet sem vonzó. »Egyébiránt ott, amint sejtem, nem is sok történik, hanem afféle, hogy Tóth K(álmán) Vörösmartyt nem ismeri el költőnek, hogy cimboráskodnak jobbra, balra, pletykálnak és lumpolnak. Az egész szépirodalom nem ér egy hajító fát« — írja 1854-ben Szilágyinak. Az irodalom pusztá léte pedig megint a régi uraktól függ, akik számára 48 csak múlt, kellemetlen epizód volt. Arany így magyaráztatja Tompának, hogy mért ad verset a Divatcsarnoknak. »Tudni kell, hogy a lap, minden nyeglesége mellett, már is *salon-lap*, előfizetője van jó számmal : szükséges tehát, hogy az irodalom azon körökben ne csak holmi nagyreményű porontyok által legyen képviselve, nehogy azon osztály igazolva találja megvetését, mellyel eddig a magyar írók által viseltetett . . . Szüksége van irodalmunknak nyeglére, ki alázatos bókók között elhordja lapját a nagy házakhoz, mint színész a theátrum cédulát, kösse fűre-fára ; ezt ugyan te nem teszed, én sem, de ha van, aki teszi, hadd tegye s hadd vigye nevünket is oda, hol „felfedezik” . . .«

Arany támaszték nélkül maradt ennyi baj közepette, — mert Tompa nem Petőfi, sőt kettejük közt is Tompa az, aki egyre inkább gyámolításra szorul.

Ám hamarosan akad Aranynak is gyámolítója. 1851-ben felkeresi Gyulai Pál, Kemény Zsigmond munkatársa, Csengery Antal barátja. Ez csak afféle ismeretségfelújító, tisztelgő látogatás volt, de csakhamar megszaporodik Gyulai jelenléte Arany életében. Hódoló cikkeket ír róla. »Gyulai . . . enthusias-musa megszégyenít, s tárt ajtót nyit a rágalomnak, mert úgy Goethéről lehetne beszélni, mint ő rólam, vagy tán arról se. Az efféle nekem inkább fáj, mint jólesik« — írja Arany Tompának 53 nyarán. Ám Gyulai nemcsak ő maga hanem az ő neve légió. 53 novemberében levelet ír Aranynak, publikációs lehetőséget ígér s okosan biztatja »a pénzben nem lesz hiány«. Hol Vörösmarty üdvözlétét tolmácsolja (»Találkoztam vele Keménynél. Köszönt téged«) hol Keményről ad hírt (»Keményék nagyon számítanak reád«), hol Eötvös kezét közvetíti (»Eötvös minden esetre akar veled találkozni. Most fedezett föl a magyar irodalomban, mint az egyszeri angol Pestet. Hanem aztán úgy el van ragadtatva, hogy na!«). Csupa kedvességet közvetít. Ha Arany hun eposzt készül írni, közli, hogy Eötvös meghozatja számára Berlinből Kaulbach »Hunnenschlacht« című képének másolatát. »Csengery is köszönt, s azon hindu eposzt, mit Szász K(ároly) neked adott olvasni s mi az övé, kér, hogy tartsd meg emlékül«. Aztán személyesen is meg szállják Arany házát : »ha lesz

költségem, e hónap vége felé Keménnyel együtt meglátogatlak» — írja 54 őszén. Irodalmi vállalkozásokba vonják be, írnak a könyveiről, portálják hírét. Egyre kevésbbé érzi elszakadását Pesttől. »Több, mint egy éve nem voltam fenn« — írja Szilágyinak. — »Szerencse még, hogy a pestiek néha lerándulnak. Pünkösdkor Toldy is itt volt, Hunfalvyval. Gyulai, Csengery megfordul néha.«

Mi tagadás, Aranynak jól esik ez a fokozódó megbecsülés, ez a rokon-szenv, mely odáig terjed, hogy nagylánya Pesten időzhet, baráti házban, Csengeryéknél, sőt talán még vőlegény is kerül révükön. És olyan lehetőségeket kínálnak-ígérgetnek neki, hogy elnyeri a független nyugalmat s akadémiusságról, akadémiai tisztségről, Kisfaludy Társaságról, szerkesztőségről, Pestenlakásról szól a nóta. Arany, belül, még sokáig berzenkedik. »Holnap talán magam is felrándulok a Kazinczy-ünnepre. Jobb szerettem volna itthon ülni — a sötétben — de nagyon rám estek, nem lehet maradnom.« Arany olykor átlát a szitán s érzi, mi történik vele. »E *fordulatos* időkben fordulunk mi is — lefelé. Vagy fordulunk, a mint a szél fú, mint a szélkakas. Fordulunk, mint a pecsenye a nyárson, mindig sületlenebb oldalunkkal a tűz felé, hogy süljön meg az is. Fordulunk, mint a búzaszemek a rostában : fölül a gaz ; mint ördög-mótolla, mely sehova se halad ; mint a »jóidő-malma« — így ősszel ; mondják-e még többet?«

Aztán fölkerül végre Pestre és többé holtáig nincs egyedül. Petőfi helyett egész akadémiát és egy egész pártot kap cserébe, mely fogva tartja. Semmi sincs egészen úgy, ahogy ígérték, nem is lehet, ne is legyen : így lehet őt kézben tartani. A lap ügyében minduntalan Kemény Zsigmondhoz kell futni, föl a Pesti Napló szerkesztőségébe. Délelőtt be kell nézni a Nemzeti Könyvesboltba, hol ott van Gyulai, Kemény, Csengery, gyakorta maga Deák Ferenc is. Vasárnap ebéd a »jóságos özvegy-«nél, Bezerédj Istvánnénál, az ebéden ott van Deák, Csengery, Kemény, Gyulai Pál, Perczel Béla, Lukács Móric, a kiegyezés és az irodalmi akademizmus egész vezérkara, szerdán ugyanott délutáni téa, sétálni a városligetbe kell menni, hol a séta végcélja Deák Ferenc karosszéke, otthon örökös a vendégjárás, Eötvös, Kemény, Csengery, Salamon Ferenc, ha vidékről felrándul, Léway, Szász Károly és mindig, mindenütt a kis fürge eszű, művelt, hűséges Gyulai. Tőlük származik minden hír, minden információ és hírmagyarázat, s lehet-e nem odaadással lesni szavukat, hiszen a haza sorsáról van szó, kétség és remény esztendei ezek s Deák sokszor olyanokat mond — ez a hír Eötvösön keresztül jut Léwayhoz s onnan tovább —, hogy »meg van győződve arról, hogy csak forradalmi tér marad fenn a nemzetnek«...

Ebből a gyűrűből nincs kiút többé. Gyulai — mint maga Arany panaszoja — összeharagítja a fél irodalommal, Jókaitól lassan elszakad, — Jókait ekkor még ellenzéki politikus —, Vajda, sőt volt tanítványa, Tolnai Lajos közelébe se férhetnek. Mire eljő a kiegyezés, Arany már ordót is kaphat, s ha tiltakozik ellene, valósággal azt mondják neki, hogy a nemzet sorsára

kiható bonyodalmakat okozna vele, ha nem fogadná el. »Nemcsak a fejedelem iránti tiszteletet, de más érdekeket sértenél meg, melyek bizonyosan épúgy szíveden fekszenek, mint bárkinek« — írja sejtelmesen Eötvös és tanácsot is ad : »Kérdezz erről bárkit, kérdezd Deákot . . .«

7.

Kell-e akárcsak vázolni is, hogy mindehhez még mi járult az irodalmi életben, hogy milyen megaláztatások s apró bántalmak érték az Akadémián s hogy szenvedett amiatt, hogy politikai gyanú is ért hozzá? Ő maga is hallgat minderről, csak az egyre inkább elboruló Tompának panaszkodik olykor : »Mily boldog vagy te, édes Miskám, távol ez irodalmi fertő érintéseitől!« — írja 63-ban. »Szeretnék menekülni ettől a *nem nekem való* hivataltól ; szeretnék már meghúzódni a magam szegénységében, s hátralevő kevés időmet magam szabadjában használni fel« — írja Tompának 66-ban. »Vagy csak én látom ily fekete színben a haza sorsát, — én, aki valószínűleg *árulói* egyike vagyok? Hogy ne! Ebédeltem párszor Deákkal, keresztet is kaptam. Az nem kérdés, minő hazafiság lengi azt a hat kötetet, mely most frissen került újra a közönség kezébe : az a kérdés, nem cimborálok-e titkon a főcinkosokkal, Deákkal, Eötvössel . . .« Ebben az a legborzasztóbb, hogy valóban közelebb kerül hozzájuk e vádak s látszatok ellen dacolva.

A látszatok hálójából soha sem szabadul. Talpra többé nem tud állni. A nagy epika elveszett mindörökre. Már »Buda halála« sem volt Toldi, hanem menekülés, balladázás. Mikor a terv fölmerül benne, azt írja, a Nagyidai Cigányok kedvezőtlen fogadtatására célozva : »terra incognita akarok járni ; bezzeg, ha megint eltévedek«, De a hun trilógia is lassan készül s csonkán marad, a *Daliás idők*-ből pedig Toldi *Szerelme* lesz. Mindkettő remek alkotás, a *Buda Halála* koncepciójában is az, a *Toldi Szerelme* már csak részleteiben, mert az egész szétesik összeolvashatatlan részletekké. A magyar verselés csodája mindkettő, artistikuma több, mint bármely magyar műalkotásnak, de szívünkhöz inkább kudarcuk szól : Arany reménytelen küzdelme, hogy visszataláljon Toldihoz, a néphez, a Petőfivel kezdett úthoz. A *Bolond Istók* csonkán maradt kompozíciójából pedig csak a II. ének készül el, melynek már látszólagos köze is kevés az epikához, az már tiszta líra. A balladák is csak kísérletek. Mindenben ott sejlik a társadalmi mondanivaló. Nemcsak az Ágnes Asszony-ban egyfelől, nemcsak a *Walesi bárdok*-ban másfelől. A *Tengerihántás* hősnőjéről azt is megtudjuk, hogy árva lány, kinek »Sanyarú volt beleszokni« ifjan a mezei munkába, az Ünneprontók gazdája így ront a cselédre : »Jössz? . . . vagy dobom — itt ez a villa — beléd?« az Éjféli párba j artisztikus sorai közül is kibukkan egy jelenet »Este hamar az urok földrészeg ; Ágyba vivék a szolga-vitézek« stb. De a gyönyörű balladák semmit sem oldanak meg, mindent az önbüntetésre bíznak. Ábrándos vagy komor örültek

megszállott arca mered ránk belőle s a tanulság : nem kell semmit se tenni e világgal, a bűnös önmagában hordja büntetését.

Egyetlen út, az amelyen nem ismer kitérőt, ahol nincs kompromisszum.

Ez lírája, mely inkább egy évtizedre elhallgat, inkább kapesos könyvbe rejtezik, de mindig a teljes embert mondja, teljes őszinteséggel, ha szól. Itt nem áztatja magát, úgy vall útjáról, ahogy költőhöz méltó. Ahogy szabadságharcos lírája hű tüköre volt Petőfi korának, úgy lesz hű tüköre lírája a kiegyezés felé haladó, kiegyező, kapitalista Magyarország néptől elszakadt, céljavesztett költőjének. Akkor hittel csüggött a jövőn, most...

*Most ez a hit... néma kétség,
S minél messzebb haladok,
Annál mélyebb a sötétség;
Vissza sem fordulhatok.
Nem magasba tör, mint másszor —
Éltem lejtős útja ez;
Mint ki éjjel vízbe gázol
S minden lépést óva tesz.*

»Homályos a cél, tömkeleg az út« — írja 58-ban. Iszonyú magányáról a magyar költőnek Adyig nem hangzott olyan vallomás, mint »Az örök zsidó« szívszorító sorsai :

*Rohannom kell — s a földi boly
Mellettem gyorsan visszafoly
Ködfátyolkép az emberek
Én egy arcot sem ismerek...
Tovább! Tovább!*

»Oh, mily tömeg! s én egyedül« — írja a reménység évében, 1860-ban. »Bújsz a tömegben, átkos egymagad«. Ha hit derül benne, azt nem korából meríti, hanem mindig visszaérez, a szavak a forradalmi multból tolulnak ajkára :

*Az nem lehet, hogy milliók fohásza
Örökké visszamálljon rólad, ég!
És annyi vér — a szabadság kovásza —
Posvány maradjon, hol elöntették...*

s az ember fiának jövődjét akkor látja felvirulni »ha eszmél s öntudatra épül«.

Nem tud hazudni, még kegyeletből sem. Mikor Tompa sírkövére készít verset, először ezt írja :

*Tompa Mihály tetemén ez elomló szikla nem emlék;
Ő maradandóbbat tőn maga műveiben.
Csak jel: egész ország fájdalma kiért sajó egyre,
Hű fia drága parát e helyen őrzi Gömör!*

Igaz ez? Kérthette magától. Vajjon sajog egész ország fájdalma Tompáért? Vajjon a tekintetes Gömör vármegye olyan sokat tett érte, hogy most sírórzője legyen? Vajjon a Tompa műve...

*Hát jól van így, amice Tompa;
 Én skártba, te végnyugalomba;
 S ha nem pönög lantunk, gitárunk,
 A varjú se károg utánunk.*

Ez lenne a szíveszerint való, amit a sírverskíséret hátlapjára jegyez. De ebben több a személyes keserűség, mint amennyi egy sírkőre ráfér, s a sírkő nem botránykő, s talán valaki egyszer megáll előtte, egy más nemzedék kegyeletos fia, annak kell igaz útmutatást adni. Tompa sírkövén ez a hat sor fénylik :

*Természet! ki ezer képben tükrözte halálad
 S új életre hogyan kelsz, ha üdül a tavasz,
 Most öleden nyugszik, maga egy burkolt, szomorú kép,
 Várva nagy értelmét bús tele titkainak.
 Lágyan öleld tetemét Anyaföld s ti szeretti, Virágok,
 Űljetek ágya köré, mondani méla regét.*

Passzivitását s a mélyen felparázsló plebejus gögjét ki jellemezte jobban, mint ő maga :

*Ha egy úri lócsiszárral
 Találkoztam s bevert sárral
 Nem pöröltem, —
 Félreálltam, letöröltem.*

Az *Epilógus* megrendítő befejezése mindennél biztosabban dokumentálja, mit tettek vele az évek, melyek során ünnepelték s irigyelték : »Mert, hogy szálljon, Bár kalitja már kinyitva, Rab madár is, szegett szárnyon«? Az elembertelenült világról, idegenségéről a városi életben, mely börtönként veszi körül a kapitalista városok lakóját, nem a *Vásárban* lemondó sorai szólnak, hanem a kezdősorok fölhujjogó első sorai vallanak :

*Gyékényes, abroncsos alföldi szekér,
 Honnan cipel a sors — s e három egér?
 Hoztál-e pirosló új búza-magot?
 Mezők üde lelkét friss szénaszagot?*

*Odakünn már, ugy-e megért a kalász?
 Rét gyapja lenyírve; foly a takarás;
 Boglyák tetejéről egy-egy suta gém
 Néz szét aratóknak vidám seregén?*

Az az »ugy-é«, e félénk s mégis beavatott kérdés a megindító : mintha annyira elszakadt volna hazulról, hogy már nem is tudja bizonyosan, mi esik ilyenkor a mezei emberrel. És ez is az igaz. Mert ekkor — 1877. nyarán hol voltak már a »vidám« arató seregek? Ő még mindig »nagy mezei jószág«-nak látja az országot, mikor itthon már egy esztendeje Frankel Leó szervezi a megújhódó magyar munkásmozgalmat s röpirata Petőfi hangján kiált a csüggedt aratóknak : »Te nép, te alvó óriás, ébredj és ismerd fel hatalmatodat . . .«

Micsoda hivatásérzetre vallanak e közönségtől elszakadt, világból kiesett költő versei. »S új eszme ha pezsdül, Ne vonakodj restül Mikor a lant hív«. Milyen hősiesség kell az ilyen magabiztatáshoz :

*Van hallgatód? nincsen?
Te mondd, ahogy isten
Adta mondanod,
Bár pusztá kopáron
— Mint tücsöké nyáron —
Vész is ki dalod.*

A kor tévútjain sokszor elkeveredett, de ki látta, hogy útja azért oly tévetegen szomorú, mert a »tett melege« hiányzik már belőle? A kor ellenzéki politikájának, az egész parlamenti harc silány torzsalkodásának, az elveket kiabáló, hatalomért versengő jellegét, Mikszáth előtt, Ady előtt Arany lírája fösti csak igaz színekkel:

*Volt elég,
Kit nagy honszerelme vonzott
Megragadni minden koncot,
Nehogy más elkapja még.
Mennyi szájhős! mennyi lármá!*

*S egyre süllyedt a naszád;
Nem elég csak emlegetni
Tudni is kell jól szeretni,
Tudni bölcsen, a hazát.*

*Vagy nekiünk már így is, úgy is
Minden módon veszni kell?
Egy világ hogy ránk omoljon?
Kül-erőszak elsodorjon?...
Vagy itt-benn rohadni el?*

És mindez — a készülő világomlás képe, a belső rothadás ilyen éles megfogalmazása — egy félvak, világból kihullt költő lantján, ki a Margit-sziget árnyas fái alatt az elsuhanó hajókat is csak fölsejleni látja már! Most látszik, mekkora erőtartalék a mult, milyen erő a hazaszeretet. Lírájában még a pusztuló gentry, a »rangos koldus« sem talál kegyelmet:

*»Egy dicső ház végső sarja —
(Tudja Várna és Mohács...)
Nem lehet, ha birtok már nincs,
Sem szőlőgyártó, sem kovács.
Volt, igaz, még egy tenyérnyi
De a rozsdá és aszály...
No meg Homburg, s a zsidóság...
Hanem a rang az muszáj.*

A jellemzés a fölszabadulásig érvényes, az antiszemitizmusra való célzással együtt. A »Kozmopolita költészet« vitájában nemcsak Aranynak volt igaza, ő nem egészen azt értette kozmopolitizmuson, mint Reviczkyék. De abban bizonyosan neki volt igaza, amire ráértett: »Költő az legyen, mi népe« s hogy a nagy költők műve »Mind tükör volt: egymagából tűnt nekem föl nép s haza!«

Az imperializmusban forduló kapitalizmus világpolitikáját is meglátja, félvakon is. Mintha az Egyesült Nemzetek Szövetségének amerikanizálódását gúnyolná, mikor azt írja:

*Ezelőtt a háborúban
Nem követték semmi elvet,
Az erősebb a gyengétől
Ami elvehető, elvett.*

*Most nem úgy van. A világot
Értekezlet igazgatja
S az erősebb ha mi cslni tesz,
Összeül és — helybenhagyja*

S ez így csak skeletonja Arany lírájának. Hol még ennek a lírának gazdagsága, teljes szépsége anélkül a melegség nélkül, mely Arany gazdag emberségét jellemzi, az unokája mellett tipegő öregapót, az öregkor dohogó fájdalmas lírájának hol annyi bensőséges hangja. Nyelvének gazdasága, egyszerűsége! Az époszok egyre barokkabbá váló artisztikus pompája mellett a megrendítő fölsóhajítás, ahogy Petőfi barátja szava elfogy:

*Mi vagyok én? Senki Pál.
Egy fájó gép, mely pipál.*

Költészetének summája az, amit Lukács György így fogalmazott meg: »Hallgat, kínlódik, tusakodik magával, kétségbeesik, de soha sem kendőzi a valóságot«. Ez nem kevés sírfeliratnak sem, költői dicsőségnek sem. S ezt Arany lírája mutatja legteljesebben. Közvetlenül. Líraian.

A szilárd remekművek, Az Elveszett Alkotmány, a két első Toldi után ez a líra viszi tovább azt, ami Aranyból elsősorban szól az utókorhoz, a mai költőkhöz.

Nem kétséges, hogy erre a lírára nem sok szükség volt, míg hazugságban éltünk. Hallgatnia kellett s el kellett hallgatni, mert Hunnia népe balladát akart. Most, szabadságunk idején, fölzenghet ismét, teljes szépségében.

Jegyzet. E tanulmány adataiban Voinovich Géza Arany-monográfiájára, Gyöngyössi László Arany-életrajzára s Erecsey Sándor »Arany János életéből« c. kitérő munkájára támaszkodik, s más, számos adatközlő tanulmányra, melyek felsorolása minden közkeletű bibliográfiában fellelhető. Fontosabbnak tartom azon művek megemlítését, melyekből — egyetértve, vagy ellentmondva nekik — indítást kaptam Arany fenti értelmezéséhez. Ezek az alábbiak:

Földessy Gyula: Arany János az ember és a költő. Budapest, 1917. Toldi Lajos. 54 l. 8°.

Lukács György: A százéves Toldi. (Új magyar kultúráért. Budapest, 1948. 35—53 l.)

Lukács György: Régi és új legendák ellen. (Irodalom és demokrácia. Budapest, 1948. Szikra. 2. kiad., 160—168. l.).

Komlós Aladár: Nemzeti Klasszicizmus vagy irodalmi Deák-párt? (Irodalomtörténet. 1950. 1. szám. 48—54. l.).

Barta János: Arany János a Bach-korszakban. (Irodalomtörténet. 1950. 2. szám. 21—32. l.).

Keresztury Dezső: A hallgató Arany. (Irodalomtörténet. 1950. 3. szám. 66—72. l.).

Révai József: Irodalmi tanulmányok. (Budapest, 1950. Szikra. 217—218. l.).

Tanulmányom megírása idején Voinovich kritikai Arany-kiadásának csupán I. és II. kötete állt rendelkezésemre.

A HUSZITA BIBLIA KELETKEZÉSE

Alig van a régi magyar irodalom történetében olyan alkotás, amely mélyebben függene össze az elnyomott dolgozó népnek a feudalizmus elleni küzdelmével, mint a Müncheni-, Bécsi- és Aporkodexben fennmaradt magyar bibliafordítás. Ezt a művet arányai, a fordítók által magukra vállalt feladat nehézségei, munkájuk úttörő érdemei és rendkívüli hatása miatt joggal tartják sokan középkori irodalmunk legjelentékenyebb emlékének. Érthető tehát, ha évtizedek óta folyik körülötte a harc, melynek során a reakció irodalomtörténeti segélycsapatai nem csekély erőt pazaroltak arra, hogy bebizonyítsák miszerint ez a biblia-fordítás nem is huszita, tehát »eretnek«, nem forradalmi mű, hanem katolikus, pontosabban szerzetesi alkotás.

A marxista irodalomtörténet számára különösen jelentős ez a mű, mert gyakorlati példán mutatja be, hogy a középkor és újkor határán egy népi forradalmi megmozdulás miként hozza létre a maga irodalmi jellegű ideológiai fegyverét és az hogyan hat vissza a nép küzdelmeire, hogy ilyen igazán népi ihletű alkotás milyen nagyjelentőségű lehet egy nemzet irodalmi nyelvének és nemzeti irodalmának kezdetei szempontjából. A fordítás vallásos jellege nem téveszthet meg bennünket: a kor embereit vallásos szférában tartották és a középkor-végi társadalom leghaladóbb elemei csak akkor kezdtek kibontakozni belőle nagy küzdelmek árán Európa akkori leghaladottabb városaiban, Olaszországban. A cseh és magyar huszita felkelésekben azok a paraszti-plebejus tömegek harcoltak, amelyeknek — Engels szavaival — »lelkét kizárólag vallással táplálták« s amelyeknek »saját érdekeiket vallásos öltözetben kellett bemutatniok, ha nagy vihart akartak előidézni«¹. A huszita felkelések követelései, mint a dézsma eltörlése, a feudális papság és világiak éles bírálata, szabadság követelése, bosszúállás az elnyomókon mind — mind bibliai idézetekből nyertek szentesítést. A bibliának eredeti és rég elmúlt történeti összefüggéseiből kiemelt tételei forradalmi jelszavakká váltak. Ha ma a kialakuló új szocialista társadalom művészetének és így irodalmának »a tömegek érzéseit, gondolkodását és akaratát kell összefognia« (Lenin: *Az irodalomról*, Budapest, 1949, 230. 1) ez a multban, különösképpen az európai újkor hajnalán csak kivételes jelenség lehetett. A mi példánkon is a nép akara-

¹ Engels: *Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása*. Budapest, 1949. 230. 1.

tát nem többé-kevésbé vele rokonszenvező írók, hanem magának a népnek forradalmi vezetői fogták össze tolluk és szavuk útján.

E tárgy analizisében éppen azért nagy a feldolgozó felelőssége, mert a nép történeti szerepe oly nagy benne. Valóban a XV. század második évtizedétől kezdve mintegy 1439-ig Csehországban és e korszaknak különösen vége felé Magyarországon is, az anyagi javak termelőinek, a dolgozó tömegeknek története annyira háttérbe szorítja a királyok és hadvezérek, a hódítók és leigázók tetteit, hogy még annak is észre kell vennie, aki nem akarná. Mivel jelentékeny új társadalmi eszmék jelennek meg, melyek azuttal is, az irodalmi formán keresztül is — Sztálin szavaival — »megszervezik és mozgósítják a tömegeket«,² a legnagyobb gonddal kell elemezni e társadalmi eszméket tekintet nélkül arra, hogy leplezetlenül vagy félig-meddig vallási mezbe burkolva jelennek meg. Ugyanakkor elkerülhetetlen — bármennyire is irodalmi a tárgy — az osztályharcon túlmenően, melyekben az eszmék létrejöttek, a gyakori utalás a tőle elválaszthatatlan termelési viszonyokra.

Maga az irodalomtörténeti kérdés — mint említettük — nem mai keletű: a huszita biblia körül több évtizede tart a harc. A huszas évek légköre kellett hozzá, hogy a korábban mintegy fél-évszázad alatt folyamatosan kialakult közfelfogás ellen megindulhasson a koncentrált támadás. Korábban a különféle helyekről előkerült három kódex egységes huszita helyesírását, nyelvezetét, a Müncheneri-kódex moldvai (Tatros) másoltatási helyét, a történeti hagyomány alapjául szolgáló gyulafehérvári ferences krónika tanúságát perdöntőnek tartották. A huszas években ezzel szemben azt kezdték bizonygatni, hogy a mű nem huszita eredetű, hanem katolikus, mert a fordítás alapjául szolgáló latin szöveg szerzetesi szerkönyvekből tevődik össze. Az egyik kutató bencés szerkönyvnek ismerte fel a latin alapszöveget, a másik azt bizonyította, hogy premontrei evangéliárium, breviárium és lectionárium.³

Felhozták érvként, hogy a magyarországi husziták a táborita ághoz tartoztak, tehát nem volt miséjük és így nem használtak vasárnapokra beosztott evangéliumi könyveket sem; hogy a Müncheneri-kódex evangéliuma

² Sztálin: *A dialektikus és történeti materializmusról* (A leninizmus kérdései) Budapest, 1949. 663. l.

³ V. ö. Timár Kálmán: *Premontrei kódexek*, Kalocsa, 1924. 45—50. l.; Gálos Rezső: *Legrégibb bibliafordításunk*, Budapest, 1928.; Timár Kálmán: *Forradalmi munka-e legrégibb bibliafordításunk?* Magyar Kultúra, 1930.; U. a.: *A moldvai husziták és csángók magyar miséje*. Százéves történeti hazugság, Kalocsa, 1931.; Pintér Jenő: *Magyar Irodalomtörténete* I. kötet, Budapest, 1930. 384—392. l.; Debreczy Sándor: *Legrégibb bibliafordításunk eredetének kérdéséhez*, Erdélyi Múzeum, 1940. 140—47 l. — Horváth János nem foglalt határozottan állást a bibliafordítás huszita eredete mellett *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* c. műve első kiadásában (Budapest, 1931. 109—110. l., a második kiadásban (Budapest, 1944. 317. l.) közeledett a huszita álláspont felé. A huszita álláspontot vallották: Waldapfel József: *Legrégibb bibliafordításunk*. Irodalomtörténeti Közlemények 1927. 96—99. l. ill. u. o. 1932. 98—101. l.; Jakubovich Emil és Pais Dezső: *Ómagyar olvasókönyv*, Pécs, 1929. 248. l.; Kardos Tibor: *A laikus mozgalom magyar biblijája*, Minerva 1931. 52—81. l.; U. a.: *Középkori kultúra, középkori költészet*, (Budapest, 1941.) 148—150., 277. l.

előtt egy olyan naptárkerék áll, amely 1416—35-ig tart, tehát már akkor nem lehetett használatban, amikor a kamanci huszita gyülekezet papjainak Moldvában fordítaniok kellett volna a szöveget. Ezenfelül a naptárkerék piros betűvel jelzi a szentek ünnepeit, már pedig Márkai Jakab jelentése szerint a magyar táboríták kipusztították a misekönyvekből az összes szentek neveit.⁴

Hogy a középkor végén, amikor az írott könyv nagy kincs volt, a forradalmi mozgalom hívei sokat keresgéltek volna megfelelő kritikai kiadás után, természetesen nem valószínű. Abból fordítottak, ami a kezük ügyébe esett, csak megfelelően a célnak: a harc támogatásának, törvényesítésének, csak fegyver legyen a nép kezében. Válaszul ezt már régebben megmondottuk, úgy hogy bővebben visszatérni rá alig szükséges.⁵ A többi érvet azonban még nem érte cáfolat, amint az helyes lett volna és bár nyíltan a felszabadulás óta a bibliafordítás huszita eredetét kétségbe nem vonják, az ellenforradalmi felfogás ma is él, mondván, hogy az említett irodalomtörténészek részletekben bizonyítottak, s ezt nem lehet egyszerűen tagadásba venni.

A jelen tanulmány első feladata ezeknek az érveknek rövid cáfolata, ezen túlmenően azonban a huszita biblia eredetének közelebbi meghatározása, forradalmi jellegének elemzése, irodalmi jelentőségének hangsúlyozása. Jelentőségét I. V. Sztálin nyelvtudományi cikkeinek fényében kezdjük látni igazán, hiszen e fordítással a nemzeti öntudat és irodalmi nyelv kibontakozásának kezdeténél állunk.

Szemellátható, hogy az antifeudális eredetet tagadó érvek nem magán a szövegen, a fordításon alapulnak, hanem külsőleges, esetleges tényezőkön. Ha pl. a naptárkerék időtartamát összhangba hozzuk azzal, — a már részben bizonyított — ténnyel, hogy a fordítás egyes részei még Magyarországon keletkeztek, még pedig nem is rövid idő alatt, éppen a naptárkerék érvényességének időszakában, akkor egyszersmind az is elveszti értelmét, hogy a forradalom során a szentek nevét kitörölték a misekönyvből, mivel a kamanci gyülekezet éppúgy, mint a többi délvidéki csoportok és huszita plebánosok a forradalom kitöréséig külszínről katolikusok voltak.

Márkai Jakab jelentésének idevaló pontját sem kell túlságosan tág értelemben venni. Az inkuizitort sok helyre be sem engedték. Érintkezni az eléjehurcolt néppel csak tolmácsok útján tudott. Néhány olyan misekönyvet láthatott, amelyekből ki volt törölve a szentek neve. Viszont tudjuk, hogy az 1418—20 táján Csehországban feltűnt pikardok egy jelentékeny csoportja nem vetette el Mária és a szentek tiszteletét.⁶ Már pedig az inkuizitor által

⁴ Ld. Jacobus de Marchia jelentését: »68. Omnia nomina sanctorum delecturunt de missali.« Közölve Kardos Tibor: A laikus mozgalom magyar bibliája, 79. l.

⁵ V. ö. U. a.: Középkori kultúra, középkori költészet. A magyar irodalom keletkezése, Budapest, é. n. (1941.) 277. l.

⁶ A XIV. sz-i osztrák pikardokról állítják ezt: v. ö. G. Edmund Friess: *Patarener, Begharden, u. Waldenser in Österreich*. Österreichische Vierteljahrsschrift für katholische Theologie, Wien, 1872. XI. 247. l.; hasonló jellegű késői adat a morvaországi pikardok-

lejegyzett tételek között egy pont olyan fogalmazásban fordul elő, hogy kizárólag a pikardok tanításában látjuk viszont és egyéb adataink is vannak jelenlétükre.⁷

Sőt szerepük nem megvetendő a délvidéki korábbi eretnekségek (patarének) és a huszitizmus ideológiai egyesítésében, mert tanításuk kapocsként szolgált a kettő között. Ugyanilyen gyenge lábon áll az a tiszttára formális érv, hogy a magyarországi husziták táboriták, akik eltörölték a misét, s így nem volt szükségük a hivatalos szövegbeosztásra, tehát nem is használhatták. A táboriták számára, akár csata előtt olvasták fel nekik a bibliai szöveget, akár csata után, akár az üldöztetések idején erdőkben, barlangokban, pincékben, vagy malmokban, édeskeveset számíthatott, hogy az éppen szükséges szöveget hogyan tagolták az egyes vasárnapok szerint. A valdensek mindenestre éppen ilyen perikópákat használtak. A délmagyarországi husziták pedig a miséből megtartották az evangélium és epistola olvasását⁸. Nem is tehettek másként, mert ezeken alapult a harci prédikáció.

Ezenfelül távoláll a tényektől, hogy a magyar husziták akár itthon, akár Moldvában kizárólag táboriták lettek volna. Jelentékeny részük már a huszas évektől fogva sem nem kelyhes, sem nem táborita, hanem egy harmadik felekezet tagja: orfanita volt. Az orfaniták vagy »árvák« felekezete Ziska halála után vált külön. Részeit parasztokból toborzódott, de a városi plebejus, különösen Prága—Ujvárosi elem erősen volt benne képviselve.⁹ Közelállott a táboritákhoz társadalmi célkitűzés dolgában, de a miseliturgiát megtartotta. A misét természetesen cseh nyelven mondták. A szentek nevét pedig nem törölték ki a misekönyvből.¹⁰

ról: *Summa Picardicarum Rerum*, (1535). Kiadta Döllinger: *Beiträge zur Sektengeschichte des Mittelalters*, München, 1890. II. Bd. 638. l. — Révész Imre akadémikus hívja fel figyelmemet arra a tényre, hogy a szentek névnapjának megtartása nemcsak egyes eretnek és huszita csoportoknál folyt tovább, hanem az egész reformátori protestantizmusban.

⁷ E tétel fogalmazása: »In hostia est sola caro Christi et in calice solus sanguis.« Jacobus de Marchia, 4.§ i. h. 79. l.; v. ö. *Articuli de Picardis*, kiadta K. Höfler: *Gesichtschreiber der hussitischen Bewegung in Böhmen*, Fontes Rerum Austriacarum. Scriptores, Wien, 1856. 513. l., *Tractatus contra errores Picardorum* (1422-ből). Kiad. Döllinger: i. m. II. 692. l.; *Summa Picardicarum Rerum*, u. o. 637. l.; pikardok, azaz adamiták jelenléte a Délvidéken 1453-ban, v. ö. Eugen Jacob: *Johannes von Capistrano*, Breslau, 1903. I. 126. l.; Kapisztrán az erdélyi püspökkel tárgyal, de az eretnekség Horvátországban és Boszniában is feltűnt. Parasztok voltak, mert »jobagiones«-nek nevezi őket.

⁸ A valdensek főleg perikópákat olvastak, v. ö. M. Deanesly: *The Lollard Bible and other medieval biblical versions*, Cambridge, 1920. 64. l.; a délmagyarországi husziták evangéliumolvasásáról: »in missa sufficit legere solam epistolam et evangelium.« Jacobus de Marchia, 2.§, u. o.

⁹ V. ö. *Chronicon veteris collegiati Pragensis*. Kiadta Höfler: i. h. 90. l.; *Chronicon Palatinum*, u. o. 62. l.; Magister Johannes Papusko emlékirata, u. o. VII. 160. l.

¹⁰ V. ö. *Chronicon veteris collegiati Pragensis*, i. h. 88. l.; *Chronicon Palatinum*, i. h. 59. l.; az 1432-i prágai zsinaton az orfaniták »de ritu missandi more ecclesiae... sicut magistri praticare promittentes«, u. o. 62. l.; Magister Johannes Papusko: »Huius fraternitatis fundamentum fuit fere tale, quale Taboriensium, solum quod in ornatibus et in ecclesia, quando erant in civitatibus, missabant, jejunia et sanctorum festivitates et quaedam huius similia strictius quam fratres de Thabor observabant.« I. h. 160. l.

Már most Tímár Kálmán, aki bibliafordításunk premontrei eredetét vitatta, hazugságnak nevezte azt a hagyományt, hogy a moldvai magyar husziták magyarul énekelték a misét, az erre vonatkozó történeti emlékeknek pedig eltérő magyarázatot igyekezett adni. Pedig ezek a történeti emlékek igen kényelmetlenek voltak. Bandini püspök 1646—47-ben járt vizitátorként Moldvában és részletes, pontos jelentésében világosan megmondja, hogy a moldvai német huszitáktól németnyelvű misekönyv maradt, hogy a Huszvárosiak még a huszita korból származó szokás alapján magyarul mondták a misét és a vecsernyét, hogy az olyan magyar falvakban, ahol csak deák volt, megelégedtek az evangélium magyar nyelvű magyarázatával és magyar énekléssel.¹¹

Tímár Kálmán úgy próbálja hatálytalanítani a tényeket, hogy a német husziták misekönyvről feltételezi, hogy egyike azoknak a németnyelvű misekönyveknek, melyeket — akárcsak a bibliai szövegeket — Németországban már a reformáció előtt nyomtattak a világi hívek okulására, hogy kövessék a szertartásokat; a magyar husziták magyar nyelvű miséjéről szólva feltételezi, hogy Bandini nem azt akarta mondani, ami szövegének világos »betű szerinti« értelme, hanem csupán a nemzeti nyelvű éneklésre vonatkozik kitétele; a magyar deákok istentiszteletéről pedig, mely olyannyira hasonlít a táboritákéhoz, csak annyit jegyez meg, hogy ezeket a deákok tartották »a maguk módján«.¹²

Ezzel szemben Bandini különböző körből vett, de egybevágó híradásának komoly okai voltak. A husziták magyarországi központja 1435-ig Nagyszombat volt, melynek őrsége és kapitánya, Blaskó orfanita volt. Jellemző erre

¹¹ A német misekönyvről: «...scilicet Missale Romanum aliud Germanicum ab Hussitis relictum», ld. *Codex Bandinus* ed. V. A. Urechia, Bukarest, 1895. 67. l. Teljes magyarfordítását kiadta Domokos Pál Péter: *A moldvai magyarság*, h. n. é. n. Függelék, i. h. 463. l. A magyar misére vonatkozó rész: »Fermentum illius temporis est, quod Hussiani Ungarica lingua Sacrum et Vesperas huc usque cantarunt. Quod nos cum populi satisfactione sic attemperavimus, ut omnia ad Sacrum pertinentia latine fierent, et aliquae pia Cantiones Ungaricae ante et post Sacrum pro devotione Populi audirentur«. Ld. *Codex Bandinus*, 24. l. Domokos: i. m. 431. l. Magyarul: »Ennek a kornak a kovásza volt, hogy a husziak mindmáig magyarul végezték a szentmisét és a vecsernyét. Ezt mi a nép beleegezésével odamérsékeljük, hogy mindaz, ami a szentmiséhez tartozik, latinul történjék, a mise előtt és után azonban a nép néhány jámbor magyar éneket énekelhessen ajtatosságának emelésére.«

¹² A német husziták misekönyvről Tímár: i. m. 22. l. Természetesen nem sokat számít, hogy a huszitáktól fennmaradt misekönyv eredetileg katolikus nyomtatvány volt-e, vagy sem. A lényeges az, hogy a szemtanú Bandini szerint a huszitáktól maradt fenn. Ami viszont a hívők okulására nyomtatott bibliákat illeti, a helyzet eléggé világos. Német nyelvű Újtestamentum 1466-ban jelent meg először cenzor és nyomtató feltűntetése nélkül, ami a legnagyobb ritkaság. A kiadó olyan személy volt, aki eretnek hírként állt (v. ö. Deanesly: i. m. 121—123. l.) Cenzor Heidelbergben csak 1480-ban fogadta el, Kölnben 1479-ben. Itt a következő évben megjelenő kiadás olyan helyeket említ fel, ahol erős volt a valdens eretnokség és az előreformációs devotio moderna (u. a.: 121. l.). Ugyanezen évben Kölnben flamand biblia jelenik meg ugyancsak cenzor nélkül. (U. a. 126. l.). Mindenesetre Berthold, mainzi érsek 1485—86-ban elégettette a kinyomtatott német bibliákat. V. ö. K. Burdach: *Die nationale Aneignung der Bibel*, Festschrift Mogk, Halle, 1924. 240. l.

a városias plebejus ágra, hogy pl. Bánban a megtelepedett husziták posztógyártással foglalkoztak.¹³ Bandini szerint Husz városát Pozsony és Sopron környéki husziták alapították, akiket Hunyadi Mátyás űzött ki 1460-ban. Azonban a legrégebb huszi anyakönyvek 1435-ben kezdődnek és Forrófalvának ugyancsak 1435-ben épült a temploma.¹⁴ Az 1435–36-os évek döntőek a huszitizmus kirajzása szempontjából. A lipani csatavesztés után az orfanitákat is kiszorítják Nagyszombatból és a husziták a szélrőzsza minden irányában szétviszik a felkelés szellemét. Keletmagyarországról, a váradi egyházmegyéből, Erdélyből, Délmagyarországból megsokasodnak a hírek a parasztság forrongásáról (1436.). Világos tehát, hogy Husz városának első telepe és az első nyilvánvalóan orfanita raj Moldvába telepedése ekkorra tehető.

Más kérdés, hogy a pozsonyi és soproni magyar és német husziták ugyanekhez a csoporthoz tartoztak-e? Azóta egy negyedszázad telt el és hivatalosan csupán egy huszita felekezet létezett, a kelyheseké. 1450-tájáról való történeti adatok azonban arról tanúskodnak, hogy mind a táboríták, mind az árvák felekezetének maradványai a kelyhesek között húzódtak meg. Ez azt jelenti, hogy a hívők radikálisabbak voltak, mint papjaik, hogy a rítus a kelyhesek teljes rítusa volt, mely részben, vagy egészben nemzeti nyelven folyt.¹⁵ Ezt megerősíti az a tény, hogy 1449-ben a felvidéki husziták hatására néhány szepesi és sárosi egyházban két szín alatt áldoztak, ami — a nemzeti nyelvű perikópaolvasással együtt — a kelyhes minimális követelést mutatja, hogy 1465-ben, mikor Mátyás király Kosztolányt elfoglalta, Svehla vár káplánja is kelyhes volt.¹⁶

1460 körül tehát Moldvában ugyancsak használhatták perikópákat és a szentek neve nem jelentett különösebb akadályt. Azonban egyéb adataink is vannak. Fest Sándor egy figyelemreméltó tanulmányban bibliafordításunk körül nagy szerepet tulajdonít az angol származású Peter Paynenak, más néven Petrus Anglicusnak, aki a nemzeti nyelvű bibliafordítások egyik leghevesebb szószólója és hirdetője volt. Mint Wycliff lelkes tanítványának menekülnie kellett Angliából. Csehországnak vette útját, résztvett különböző teológiai vitákon és nagy szerepet játszott a huszita forradalomban. J. Palmov

¹³ Az orfaniták magyarországi hadjárataira és nagyszombati központjára ld. *Chronicon Treboniense*, kiadta Höfler : i. h. II. 61—62, 90. l.; Gerő János : *A cseh husziták Magyarországon*, Besztercebánya, 1910. 38—39, 44. l. A Bán-i husziták posztógyártása, u. a. 46. l.

¹⁴ A huszi anyakönyvekről ld. Franz J. Sulzer : *Geschichte des transalpinischen Daziens*, Wien, 1782. III. 560. l. A forrófalvai fatemplomról, ld. Domokos : i. m. 102.

¹⁵ Höfler három emlékiratot is közöl Podjebrád György korából, melyek ezt bizonyítják. Jellemző, hogy a miseliturgiát kiemelik : »Item canuūt missam aliqui integram, ut maiorem augeant errorem.« A fennmaradt csehnyelvű missalék alapján világos, hogy egyesek végig nemzeti nyelven mondták, mások csupán az episztolát és az evangéliumot olvasták fel cseh nyelven. Ez utóbbihoz Rokyczana minden körülmények között ragaszkodott. Az idézett emlékirat Höfler : i. h. VII. 181—189. l. A felvidéki fratres (bratři) inkább harci, mint vallási közösség volt.

¹⁶ A két szín alatti áldozásról ld. C. Wagner : *Analecta Scepusii*, Viennae, 1774. 29. l.; Svehla kelyhes papjairól v. ö. Gerő : i. m. 149. l.

és F. Bartos nyomán Fest Sándor kimutatja, hogy Peter Payne életének több ismeretlen szakaszát Moldvában töltötte éspedig az elsőt minden valószínűség szerint 1443–48. között. Bartos nyomán arról is tud, hogy 1451-ben Moldvából a konstantinápolyi görögkeleti pátriárkának egyházi tárgyú jelentést küldött. Fest Sándor a nemzeti nyelvű bibliafordítások apostolának Peter Paynenak következőképpen nagy jelentőséget tulajdonít a magyar bibliafordítás bátorításában, annál is inkább, mert hiszen a kamanci huszita gyülekezet és a bibliafordítók Peter Payne ott-tartózkodása előtt néhány évvel érkeztek csupán Moldvába.¹⁷

Ezen a nyomokon továbbhaladva huszita forráskiadványok alapján tisztázni igyekeztünk Peter Payne moldvai, sőt konstantinápolyi tartózkodásának jellegét. Ez a következőkben határozható meg. Rokyczana, prágai kelyhes érsek látva, hogy a katolikusok minduntalan erőszakhoz nyúlnak és nem akarják megtartani azt a egyességet, mely a bázeli zsinaton közöttük és a kelyhesek között létrejött, tárgyalásokat kezdett a konstantinápolyi görög pátriárkával abból a célból, hogy a huszita egyház helyzetét megerősítse. A tárgyalások csatlakozásra irányultak, vagy legalábbis meg akarta velük félemlíteni a katolikusokat és így engedékenységre bírni. A tárgyalások 1451–52-ben már folytak, de nagyon meglehet, hogy már korábban is. Megállapítható, hogy ennek a közeledésnek egyik legfőbb sugalmazója Peter Payne volt.¹⁸ Feltehető, hogy már moldvai elrejtőzése idején foglalkozott ezzel a gondolattal nem csupán 1451-ben. Azokban a teológiai vitákban, melyekben résztvett, gyakorta hivatkozott a görög-keleti egyház szokásaira, amit annál inkább megtehetett, mert ezeken a vitákon a liturgiát megtartó orfanita pártot képviselte hivatalosan. Peter Payne radikálisabb volt a kelyheseknél, de a táboritákhhoz csak végszükségben és ideiglenesen csatlakozott. Amikor tehát a görög-keleti egyház felé a közvetítő szerepét játszotta és ebből a célból mintegy programot adva a Constantinus Anglicus nevet is felvette, nem tett egyebet, mint eddigi görögbarát és orfanita álláspontját vitte tovább. A görögkeletieknek éppenúgy, mint az orfanitáknak nemzeti nyelvű liturgiájuk volt és a szentek tiszteletét megtartották. Az egyesség keresése Moldvában különösen hasznos gyakorlati feladatot jelentett a görögkeleti többség és a husziták békés együttélése szempontjából. A J. Palmov által idézett levélben a konstantinápolyi pátriárka környezetéből megdicsérik Peter Paynet, mivel Moldvában *»a németek és magyarok közül sokukat hozzánk hozotta«*¹⁹. Mindebből világosan

¹⁷ V. ö. Fest Sándor: *Adalékok az első magyar bibliafordítás kérdéséhez*. Angol Filológiai Tanulmányok, I. Bp. 1936. 24–41. l.

¹⁸ Rokyczana »munkatársának« nevezi Peter Paynet. (Höfler: i. h. 177. l.) A levelezésből kiderül, hogy az angol huszita Constantinus Anglicus néven önként ment Konstantinápolyba, sőt már másodszor fordult meg a tárgyalások során. U. o. 174–177. l.

¹⁹ James Baker: *Peter Payne. A forgotten great englishman*. London, 1894. 72. l. foglalkozik bázeli hivatalos szereplésével. A prágai országgyűlésen (1433. jún. 12.) ugyan-csak mint az orfaniták képviselője szerepel (U. o. 83. l.). A lipani katasztrófa után egy időre a táboritákhhoz csatlakozott. 1452-ben mint Rokyczana, a kelyhes érsek híve tűnik

következik, hogy Payne Moldvában is elméletben és gyakorlatban egyaránt az orfanita megoldást képviselte, méghozzá magyarok között, akik korábban talán más árnyalatot képviseltek! Ezzel úgy véljük, bizonyítva van, hogy a moldvai magyar huszitáknak szükségük lehetett akár perikópákra is és nem tartották fontosnak a szentek nevének kitörlését a naptárkerékből.

Nem foglalkoztunk még Gálos Rezső, illetve Timár Kálmán azon állításával, hogy a gyulafehérvári ferences krónikának Tamás és Bálint bibliafordítására vonatkozó helye egy késői, XVII. századi folytatónak a műve, vagy XVIII. századi másolójának betoldása és csak az egyik változatban van benne.²⁰ A legfőbb történeti források egyikének hitelességét kívánták így megingatni. Hogy ez a forrás mennyire hiteles, a legkisebb dolgokban is, arra álljon itt a következő példa: a krónika ugyanezen részében ugyanezen változatban a bejegyző elmondja, hogy Balázs kamanci plébános, aki huszita volt, később bácsi főesperes lett és életét »dicséretreméltóan« (laudabiliter) fejezte be.²¹

Korabeli pápai regesztákból bizonyítható, hogy Balázs valóban főesperessé lett, de arról is, hogy mit jelent a »dicséretreméltó« jelző. Balázs főesperes ugyanis a vizsgálat során árulóként viselkedett, aki huszita társait hóhérkézre adta.²² Azt látjuk tehát, hogy a vitatott bejegyzés egyetlen részlete és célzása mögött is pontosan meghatározható történeti igazság rejlett. Miért vonjuk akkor kétségbe világos, határozott, egyértelmű kijelentéseit? A bejegyző saját bevallása szerint olvasta a fordítást, természetes, hogy pontosan volt értesülve a szöveghagyományokról is. Éppen ezért, amikor a fordítás közvetlen analizisére visszatérünk, már pedig ezt kell tennünk, mert a kérdés tárgya ennek a szövegnek nem csupán a helyesírása, hanem a jellege, a belső története, akkor a ferences krónikának azzal a híres bejegyzésével kell kezdenünk, mely a fordítás egyik jellemző sajátságáról, a »szent szelletről« tett.

fel és közvetítése azt mutatja, hogy visszatért az orfanita álláspontra. Műveiből kiderül, hogy nem a szertartások ellen, hanem a felük való visszaélés ellen hadakozott. U. o. 143. l. A pátriárka levelét ld. Fest: i. m. 34. l.

²⁰ V. ö. Gálos: i. m. 37. l. — Ezzel szemben a szóbanforgó rész után a krónika folytatója beírta, hogy mindezt a kortárs Szalkai Balázs könyvéből vette, aki ezeknek a soroknak írásakor még életben volt. Ld. Blasius de Zalka et continuatorum eius Cronica Fratrum Minorum de observantia, kiadta Toldy Ferenc: *Analecta Monumentorum Hungariae Historica*, Tom. I. 241. l.

²¹ »...ubi etiam Magister Blasius, Magister capellae in praedicta Kamancze propterea fugam dedit: veniens autem Bachiam, ubi et praepositus maior erat, vitam revocando finivit dies suos laudabiliter.« Ld. Toldy: i. m. 239. l.

²² Ld. *XV. századi pápák oklevelei, II.* Kiadta Lukács Pál, Budapest, 1938. no. 973.

II.

Még egyszer szükségesnek tartjuk azonban hangsúlyozni, hogy a fentebb cáfolt érvelés meg sem kísérelte, hogy elemezze a fordítás jellegét. Ennél még a ferences krónika is többet tett, amikor bejegyzője szószerint így ír: »Hogy tehát mennyi és mekkora volt bennük az eretnekség (én magam is olvastam), senki azt el nem számlálhatja, ebből is látszik, hogy egyszerű diákok voltak. Amint a közmondás tartja: »együgyű teológus tiszta eretnek.« Ugyanis ezt a szót, sanctus spiritus úgy fordították: szent szellet.»²³

A bejegyző szerint tehát a fordítók nem gúnyolódni akartak a szentlélek felől, hanem kánoni fordítás helyett valamiféle »együgyű« teológiai elvből kiindulva eretnek fordítási megoldást hoztak létre, amilyenből a műben szerinte még sok-sok hasonló van. Érdeemes behatolni a szóbanforgó kitételbe, mert a HtB (Huszita Biblia) eredetének kulcsát adja kezünkbe.

Felmerül a kérdés, vajjon a »szent szellet« kitétel a maga korában valóban megbotránkoztató volt-e, vagy pedig mint Mészoly Gedeon állítja, a krónikás szemében minden, ami különös volt a fordításban, eretneknek tűnt fel, miután azt hallotta, hogy a munka huszita eredetű.²⁴ Szerencsére rendelkezésünkre áll összehasonlítási alapul a Münchener-kódex másolatánál nem is egészen két emberöltővel későbbi fordítás, a Jordánszky-kódex bibliafordítása (1516–19.). Ehelyütt nem akarunk kitérni a Jordánszky-kódex bibliafordításának elemzésére, mindössze annyit kívánunk megjegyezni, hogy a fordítás egy, a katolikus egyházon belüli reform-mozgalomnak, a devotio modernának eredménye és fordítása több helyütt tudatosan szembenáll a HtB fordításával, ugyanakkor pedig egyes prologusai eretnek-ellenes kirohanásokat tartalmaznak. Tehát a mű alkalmas az összehasonlításra. Meg kell állapítanunk, hogy a katolikus jellegű Jordánszky-kódex általában a »lélek« szót használja a nem testieknek felfogott lények jelölésére. »Lélek« a »szent lélek«, Jézus, Mária szellemei, de az ördög is, megbélyegző jelzővel, mint hogy »gonosz«, »fertézetes«. Néhány helyen használja a »szellet« kifejezést is. Azonban kizárólag az ördög, a gonosz démon értelmében.²⁵ Tehát a »szellet« a Jordánszky-kódex katolikus fordítója szerint egyedül az ördögöt jelenti: ebben van a »szent szellet« kifejezés vita-

²³ »Quot ergo et quanta in eis apparet haeresis, sicut et ego legi nemo hominum numerare possit, ex quo fuerunt simplices literati, iuxta proverbium vulgare simplex theologus purus hereticus est«, nam istam dictionem Spiritus Sanctus exposuerunt sicut zenth zelleth.»

²⁴ V. ö. Mészoly Gedeon: *Legrégibb bibliafordítóinkról*. Magyar Nyelv 1917. 79–81. l.

²⁵ V. ö. Lukács IX. 41. a Münchener-kódexben így hangzik: »Leűté őtet az ördög«; a Jordánszky-kódexben viszont: »Leűté őtet a szellet.« Egy másik hely: Lukács: X. 20. a gonosz lelkekről a Münchener-kódexben így hangzik: »Ne öröllyetek, mert szelleitek engednek tőnektek.« A Jordánszky-kódex: »De abban ne akarjatok örölni, hogy a szelleitek tőnektek engednek. Másik példa, Lukács IX. 39., a Münchener-kódex szerint: »És íme a szellet megfoglalta őtet.« A Jordánszky-kódex: »Íme a szellet elragadja őtet.«

tott eretnekségének kulcsa! Ilyen értelemben fogta fel eretneknek a gyulafehérvári ferences krónika a kifejezést és a fordítást.

Ennek az eretnekségnek a lényegébe akkor tudunk belelátni, ha tekintetbe vesszük, mit fordít a HtB szellellettel? És vajjon kizárólag ezt a kifejezést használja-e? Kiderül, hogy a fordító csak akkor használja a »szellet« kifejezést, amikor a Vulgatában *spiritus* áll. Amikor azonban a latin eredetiben *anima* fordul elő, azt a »lélek« szóval fejezi ki magyarul.

A HtB éles különbségtételére a katolikus teológia nem nyújt semmi alapot, ellenben a Balkánon és a Délvidéken elterjedt bogumil, másként patarén eretnekségek teológiája (akiket nyugaton katharoknak neveztek) világos magyarázatot ad.

A patarének szerint ugyanis az emberi lélek két részből áll. Az egyik az *anima*, mely nem egyéb, mint azon angyaloknak lelkei, akik Lucifer lázadásakor az égből lebuktak és azóta vezekelnek, állati vagy emberi testbe zárva, a másik pedig az isteni *spiritus* a vigasztaló lélek (*spiritus paraclitus*, tulajdonképpen »segítő lélek«), mely a patarén felavatási szertartásban száll át az emberbe és egyesül az előbbi lélekrésszel.²⁶ Ezt a vigasztaló lelket a már régebben felavatott hívők, az ú. n. »tökéletesek« (*perfecti*) birtokolják. Elsősorban a gyülekezet előjárója, vagy annak helyettese közli a »vigasztaló lelket« a felavatandóval, miközben kézfeltétellel megáldja és felolvassák a János-evangélium első tizenhét versét.²⁷ Patarén felfogás szerint a két lélekrész között természet dolgában igen nagy a különbség. Az *anima* a pusztá létezés, a vegetatív élet hordozója, viszont a *spiritus* egyrészt az emberi szellem aktív tevékenységét jelenti, a cselekvést, alkotást, gondolkodást, másrészt erkölcsi tökéletességet adó, jövőbelátó, isteni jellegű, mely képes el is hagyni az emberi testet, hogy aztán később visszatérjen bele.²⁸ Csakis ezzel az alapvető patarén felfogással lehet megmagyarázni, hogy a HtB az animát »lélekkel« a spiritust pedig »szellellettel« fordítja.

Konkrét bizonyítékaink vannak arra, hogy a fordító a »lélek« kifejezés alatt valóban a tökéletlen vegetatív lelket értette, a »szellet« kifejezés alatt pedig a tökéletes isteni szellemet. Az Apokrif-kódex zsoltaírrészének szerzője végig pontosan betartja ezt a patarén elvet, csak három helyen tesz kivételt, ez a három hely azonban csupán látszólagos, sőt megerősíti a rendszert,

²⁶ Részletesen kifejti az összes források alapján a patarén tanok legjobb összefoglalója Edmond Broeckx : *Le catharisme*, Hoogstraten, 1916. 48, 50, 75—76. l. ; világosan látszik, hogy a pataréneknek önmagukról alkotott azon felfogása, hogy ők a bukott angyalok lelkei, a katolikusokban azt a meggyőződést keltette, hogy akkor a patarének semmi mások, mint ördögök. Mert a katolikus hitvilág szerint az ördögök a Luciferrel lebukott angyalokkal azonosak. Így lett a »szellet«, mely a felavatott patarének jellemzője, a Jordánszky-kódexben az ördöggel egyértelmű. Egyébként a valdensek is lépten-nyomon, »démonoknak« nevezték a pataréneket.

²⁷ V. ö. Broeckx : i. m. 188—190. l.

²⁸ A két lélekrész különbségére ld. Döllinger : i. h. 218. l. ; Broeckx : i. m. 75. l. Arról, hogy a spiritus képes kilépni a testből, ld. Döllinger u. o. ; Broeckx : i. m. 74. l.

ellenpróbát ad. A 76. zsoltárban Dávid király arról beszél, hogy meg akarja tisztítani belsőjét a szennytől. Jóllehet a Vulgata a lélek kifejezésére spiritust használ, a fordításban nem szellet következik. A paratén fordító ugyanis úgy gondolkozott, hogy a szövegben csak tévedés lehet, mert a »spiritus«, az isteni vigasztaló szellem tökéletes. Azt nem lehet szennytől megtisztítani. Ezért a latin kifejezés a vegetatív értelmű »lélekkel« fordítja. »Megseprem vala én lelkemet«. (Zsolt. LXXVI. 7.)

Ugyanígy jár el egy másik helyen, ahol a zsoltáros arról panaszkodik, hogy lehanyatlott lelki ereje (defecit spiritus meus). A fordító szerint éppen a spiritus adja az erőt az embernek, nemhogy lelankadhatna. Ezért így fordít : »Megfogyatkozott én lelkem« (Zsolt. CXLII. 7.) ; viszont egy zsoltárral előbb, ahol arról volt szó, hogy a spiritus eltávozott, elhagyta a zsoltározót, ott megmarad a szellet kifejezésnél, mert patarén felfogás szerint a spiritus kiléphet az emberből. (Zsolt. CXLI. 29.)

A harmadik, ellenpróbaszerű helyen a zsoltározó istenéhez e szavakkal fordul : »Ki angyalaid szellemekké teszed, és szolgálodat égő tűzzé.«³⁰ A fordító ismét patarén módon tolmácsol. Tudja, hogy a lezuhan angyalok lelkei (a mérsékelték szerint két félrevezetett angyal, Ádám és Éva lelke) alkotják az emberi animát. Tehát így adja vissza a latin szöveget : »Ki teszed angyalaidat lelkekké.«³¹

Bár félreértésre a fentebbi példákban sem lehet hely, két további olyan szövegrész fordul elő, mellyel betetőzi eljárásának következetességét. A Bécsi-kódexben Dániel próféta egyik híres szövegrészeiben (az ú. n. Benedictus. Dániel, III. 84—87.) felszólítja lefelé haladó fokozatban Izrael népét, hogy áldják Istent. E fokozatok : *papok, lévíták, igazak, szent és alázatosszívűek*. Patarén felfogás szerint azonban egyedül a fölavatott »tökéletesek« olyanok, akiket szenteknek és alázatos szívűeknek lehet nevezni ; a fordító ezért megütközött rajta, hogy éppen a fölavatottak maradtak utoljára. Ezért a Vulgata két versszakát, a 86-at és a 87-et önkényesen fölcseréli s most már a »szentek« vannak elől s csak utána következnek az »igazak«.³²

Azonban patarén felfogás szerint még mindig érthetetlen a szöveg. A Vulgata 86. verse pl. azt mondja : »Igazak szellemei és lelkei, áldják az

²⁹ A 141. zsoltár szóbanforgó része pontosan így hangzik : »In deficiendo ex me spiritum meum« (4. vers). Az Apoc.-kódex fordításában : »Én szellememnek én belöllem megfogyatkozotban...«

³⁰ Az eredeti szöveg : »...qui facis angelos tuos spiritus et ministros tuos ignem urentem.« (Zsolt. 103—104.)

³¹ Az abszolút dualista tanításra ld. Broeckx : i. m. 64. l. ; a relatív dualista tételre u. a. 61. l.

³² A felavatottak azon az alapon »szentek«, hogy a kathar tanítás szerint a »vigasztaló szent szellemet« (a Münchener-kódex fordítása szerint »vigasztalándó szent szellet«) elnyerték. Ez a lélekrész valamikor együtt volt (az angyalok bukása előtt) a hűtlenné vált lélekrésszel, az animával. De mivel hű maradt istenéhez, fennmaradt az égben, mindaddig, amíg a consolamentumban nem egyesül az anima-val. Hűségéért nevezték »szent«-nek. V. ö. Broeckx : i. m. 49. l.

Urat (Benedicite spiritus et animae iustorum Domino).« A patarén hierarchia szerint tagolva a felavatottak a »szenteknek« felelnek meg, a fel nem avatott hívőknek (credentes) pedig a biblia szövegében az »igazak«. Így is cserélték fel a fentebb idézett két verset. Ha azonban a felavatatlanok az »igazak«, akkor a szövegben ismét ellentmondás van, mert a felavatatlanoknak még nincs »szellemük« (spiritus), azt csak a consolamentumban fogják megkapni. A fordító szerint tévedés kell, hogy legyen a szövegben, a »szellet« nem tartozhatik a felavatatlanokhoz és így fordít : »Úrnak szelleti és igazaknak lelki jól mondjátok Úrnak dicséretét.« Hogy ezt végrehajthassa, kibővítette a bibliai szöveget és a patarén teológiában jól ismert, »vígasztaló szellemek« fogalmát toldotta bele (Úrnak szelleti, spiritus paracletus). melyeket, isten bocsájt a felavatás szertarásakor a patarén felavatandókra. Ezáltal Dániel próféta szövegét szabályos patarén imává alakította át.

A patarén teológia ugyanilyen élességgel szól bele a fordításba a János-evangéliumnak azon a helyén, amelyben Jézus a samariai asszonnyal beszél arról, hogy az embernek istent nem templomban, vagy a hegyen kell imádnia, hanem bensejében és igazságban (János, IV. 23–24.). Itt az eredeti latin szöveg az egymásután következő versszakokban csaknem szó szerint azonos. Mindkét versben arról van szó, hogy istent »in spiritu et veritate« kell imádni. A különbség mindössze annyi, hogy az előző versben csupán az *igaz imádók*-ról van szó (veri adoratores), az utóbbiban pedig kimondja, hogy az *Atya lényege a szellem*, ezért szükséges, hogy, akik őt imádják, *lényege szerint imádják*. A patarén fordító a kétszer megismétlődő »in spiritu et veritate«-t kétféleképpen adja vissza : az *igaz imádók »lélekben«* és igazságban imádják, az Atyát *lényege szerint tisztelők* viszont »szelletben és igazságban« kell, hogy imádják. Mármint tudni kell, hogy a kathar jelöltek legfőbb vallásos cselekménye az »imádás« (adoratio) volt, amikor a felavatatlanok letérdev a tökéletesek padjai előtt feléjük nyújtották kezüket ezzel a kéréssel : Áldjatok meg! Mire azok így válaszoltak : Áldjon meg benneteket az Isten! Ez a meglehetősen sokszor megismételt cselekmény patarén felfogás szerint »jobbúlást« (melioramentum) eredményezett.³³ A patarén fordító tehát a szóbanforgó két vers közül az egyikben az *igaz imádókat* úgy fogta fel, mint »igazakat«, fel nem avatottakat (credentes), akik adorálnak. Viszont bennük még csak »anima« van, tehát Istent csak »lélekben« imádkozhatják. Ezzel szemben a tökéletesekre Isten már kiárasztotta szellemét, ők *lényegileg azonosak az istenséggel*, ők tehát »szelletben« imádják.³⁴

Szembetűnő mindezekben, hogy a patarén fordító milyen önkényesen jár el a Vulgata szövegével szemben. Ilyenkor a patarén biblia-magyarázók

³³ V. ö. Döllinger : i. h. 4, 18, 19, 25, 30, 39. l. ; Broeckx : i. m. 153. l.

³⁴ A bibliának ez a helye náluk sarkalatos pont volt. A kőből épült templomokat a katharok Steinhaus-oknak gúnyolták. V. ö. Broeckx : i. m. 147. l.

azt tanították, hogy ők most állítják helyre a szöveget eredeti állapotába, melyet a hamis papok kiforgattak és megváltoztattak.³⁵

Tehát a HtB fordítójának teológiája részletekbe menően pontos patarén tanítás. Mindamellet a »szellet« és »lélek« szavak használatában a szöveg mutat bizonyos változást. Egy része következetesen kitart a patarén elvek mellett egy-két helytől eltekintve, amelyre visszatérünk, a másik rész azonban, pontosan a Müncheneri-kódex Máté-evangéliuma a Jordánszky-kódexszel összhangban a »szellet« kifejezést csak az ördögre használja, méghozzá minden esetben, teljesen következetesen. Ugyanekkor az égi lények szellemére következetesen a »lélek«, illetve »szentlélek« szót használja.

A »szellet« és »lélek« kifejezések patarén elvű használata a legkövetkezetesebb a János-evangéliumban, ahol 19 esetben fordul elő ilyen értelemben s mindössze egy helyen megokolatlanul és szabálytalanul (III. 5.). A Lukács-evangélium 12 patarén értelmezésű helyével szemben a *spiritus* kifejezés csak kétszer fordítódik megokolatlanul »lélek« szóval. (I. 42, IV. 1.) A Márk-evangéliumban az arány kezd kiegyenlítődni. A »szellet« öt esetben jelenti a keresztyén hitvilág égi szellemeit,³⁶ és ugyanezekre csak kétszer használja a »lélek« kifejezést. (I. 10, III. 29.) Az Apoc. kódex zsoltár része teljesen következetes módon patarén. A Bécsi-kódex csupán három helyen rendellenes. Ha mármost megfigyeljük az ú. n. szabálytalan kitételeket, vagyis a patarén felfogástól eltérő kitételeket, akkor kiderül, hogy azok mindig feltűnő pontokon állnak. A Bécsi-kódexben péld. előszavakban. A Müncheneri-kódexben az evangéliumok legelején és kivétel nélkül olyan helyeken, ahol közvetlen közelben ugyanarra a »spiritus« kifejezésre a magyarban a »szellet« szót használja. A jelek szerint tehát ezek a kivételek célzatosak. Szemmelláthatólag a szöveg védelme érdekében kerültek a szövegbe, azt a meggyőződést akarják kelteni a hallgatók, illetve olvasókban, hogy a jóértelemben vett szellet teljesen egyértelmű a »lélekkel«, illetve »szentlélekkel«. A Máté-evangélium fordítója már belátja, hogy ez nem elég és elveti a patarén használatot. Később látni fogjuk, hogy a fordítók tudatosan gazdag szinonimákat adnak egy-egy lefordított latin szóra, vitázó szándékkal. Azonos módszerrel dolgoznak, de egészen más célokból, amikor a szelletet egyenlősítik a feltűnő helyeken. A Máté-evangéliumban azonban, mely feltehetőleg a fordítás legutolsó tagja, ezt a módszert is elveti.³⁷

³⁵ U. a. 240., 249—50, 253, 263. l.

³⁶ A Márk-evangélium gyakran használja az ördögre a »fertőzötes szellet« jelzős kitétel. De ezt a fogalmat a patarének élesen megkülönböztették a »szellettől«, mely jó természetű. Szerintük a rossz isten is megteremtette a maga lelkeit és szelleit (V. ö. Broeckx : i. m. 75. l.) A fel nem avatott patarének imájukban jó istenségükről úgy emlékeznek meg, mint »a jó szelleimnek atyjáról« (pater bonorum spirituum). V. ö. Dollinger : i. h. 237. l.

³⁷ Bécsi kódexben az említett három védő-magyarázó azonosítás, már abban a részben fordul elő melyet a »Márk-evangélium fordítója« készített (Dániel próféta könyve utáni részek : Hózeás I. prológ ; Joel I. és II. prológ ; Mikeás prológ).

Álláspontunkat alátámasztja Szily Kálmán nyelvi vizsgálata, aki igen nagy valószínűséggel mutatta ki, az egyes részek különleges nyelvi sajátságai alapján, hogy a HtB megfelelően a ferencendi krónika történeti adatainak, két fordító között oszlik meg, az egyik a Máté-evangéliumot fordította és a Bécsi-kódex valamivel nagyobbik első felét, a másik a többi evangéliumot és a Bécsi kódex valamivel kisebb második felét.³⁸ Ezt alá tudjuk egyéb érvekkel is támasztani. Az egyik fordító pl. a tunicát csak »szoknyával« fordítja az általa fordított részekben, a másik »köntösnek« és szoknyának, az egyik következetesen igyekszik magyarul visszaadni a clibanust és a Bécsi-kódexben már sikerül is eltalálnia, hogy »kemence«, a másik lefordítatlanul bennhagyja a szövegben.³⁹

Valószínű mindkét fordító belső átalakulása (az egyiké erősebb, a másiké felületibb) a moldvai tartózkodás során. Valóban a moldvai ferencesek 1462-ben már csak egy-két olyan tételt tudnak feljegyezni, melyeken felismerhetők a patarén nyomok. Ezek is csupán Jézus testi voltát és kínszenvedésének eszközét, a keresztet illetik.⁴⁰

Szily Kálmán megállapítása teljes mértékben alátámasztja azt a régebbi megfigyelésünket, hogy a Márk-prológus önéletrajz jellegű. A fordító az apostol személyében önmaga élettörténetét adja elő. Hihető, hogy a János-evangéliummal kezdte munkáját, mint amely a patarének számára a legfontosabb volt, utána következett soron a Lukács-evangélium és a Márk-evangélium önéletrajzszerű prológusával. Ebbe az utolsó időbe esik a Bécsi-kódex második fele is. A kutatás jelen állapotában a fordítást névszerint még nem tudjuk megosztani, Bálint és Tamás között. Csak úgy nevezhetjük, hogy »a Máté-evangélium fordítója«, vagy »a Márk-evangélium fordítója«.

Mivel a »Máté-evangélium fordítója« készítette a Bécsi-kódex első felét is és ott a »szelletet« patarén módon fordította, azt kell hinnünk, hogy a Máté-evangéliumot tolmácsolta utoljára s az belső fejlődésének végső állomását mutatja.

Tehát a HtB fordítói eredetileg patarének voltak, akik csatlakoztak a huszita mozgalomhoz és ezért a »szent szellet« kitétel fordítása sokáig pontosan követi a patarén teológiai álláspontot. Moldvai tartózkodásuk során hitbeli elkülönülésük elhomályosult, illetve maguk is elszakadtak tőle és akkor már igyekeztek fordítási sajátságukat vagy egyenlővé tenni a közhasználatú »lélek«-kifejezéssel, vagy pedig, mint a Máté-evangéliumban, teljesen áttérni a

³⁸ Ld. Szily Kálmán: *Tamás és Bálint, a biblia első magyar fordítói*. Magyar Nyelv. 1921. 441—445. l.

³⁹ A »tunica« fordítása a »Márk evangélium fordítójának« következetesen »szoknya« Márk: VI. 9. Lukács: III. 11, VI. 29, IX. 3. A »Máté-evangélium fordítója«, egyszer »köntös«-nek fordítja (Máté: X. 10.) egyszer pedig, amikor szembe kell állítani a palásttal, »szoknyá«-nak. (Máté, V. 40.)

⁴⁰ Ld. Eusebius Fermondzin: *Acta Bosnae, Zagabriae*, 1892. 247. l.; a megfelelő patarén tételeket ld. Dollinger: i. k. 224. l.; Broczek: i. m. 93—94. l.

katolikus és ezzel együtt huszita szóhasználatra. Ezen a ponton még az is latba esik, hogy a huszitizmuson belül az orfanita szárnyhoz csatlakoztak.

Ebből az időből való, vagy még későbből egy olyan lapszéli glossza, mely koronatanúként bizonyítja, hogy a fordításról egyesek tudták, hogy alkotói valamikor patarén meggyőződésű emberek voltak. A Bécsi-kódexben Dániel próféta egy jövődöléséhez, melyet a középkori teológia Jézusra vonatkoztatott, valaki lapszéli jegyzetet írt. A glossza ahhoz a tételhez csatlakozik, hogy Jézus örökké fog élni (Dániel, VI. 13.). A bejegyző így vitatkozik: »Atyaistennek *egyenlőségére* istensége szerint«. De miért kell hangsúlyozni, hogy a Fiú egyenlő az Atyával? Ki vonta ezt kétségbe? A patarének tanították, hogy Jézus, a Fiúisten alacsonyabb rangú az Atyánál.⁴¹

A »szent szellet« kifejezés tehát egyszerre bizonyítja szűkebb értelemben véve a fordítók patarén kiindulópontját, tágabb értelemben a fordítás forradalmi huszita jellegét. Nyilvánvaló, hogy a patarén elem a délvidéki huszita felkelés egyik erős összetevője volt. A »szent szellethez« hasonló meglepő fordítások, önkényes kifejezések és cserék, bővítések és csonkítások egész sorát tudjuk kiemelni a fordításból, melyeket mind csak patarén tanításokkal és rítusokkal lehet megmagyarázni.

Ezek közül a legfeltűnőbb példákat szükségesnek tartjuk fölemlíteni. Ahol Jézus arról beszél, hogy az emberek a másvilágon hasonlatosak lesznek az angyalokhoz és istennek fiaivá válnak, *mivel a feltámadás fiai* (Lukács, XX. 35–36.), a patarén fordító feltámadás helyébe a »szentelet« fogalmat iktatja (»mert legyenek szenteletnek fiai«). Ennek az a magyarázata, hogy a patarének központi szertartása, az avatás, közismert néven a consolamentum, külsőleg a megáldás formájában történt, megfelelt a katolikusok »szentségei«-nek, ugyanakkor pedig patarén felfogás szerint általa a feltámadás elvileg és lényegileg végbement.⁴² Ezért a patarén bibliafordító a feltámadás helyébe a felszentelés kifejezést helyezte.

A biblia egyik helyén (Máté, XXII. 29.) Jézus megfeddi a szadduceusokat, mert nem ismerik az írást és »Istennek erejét«. (. . . virtutem Dei). A patarén fordító isten ereje helyett »Istennek országát« fordít, mert patarén felfogás szerint a sátán minden törekvése arra irányult, hogy a mennyből lezuhant lélekkel elfeledtesse az égi országot, ahonnan származott, Jézus küldetése pedig abban rejlett, hogy a testi börtönbe zárt lelket ráébressze égi származása tudatára.⁴³

⁴¹ Broeckx : I. m. 45–47. l.

⁴² Patarén felfogás szerint egymaga pótolta a keresztséget, bűnbánatot, papi rendet és utolsó kenetet. V. ö. Broeckx : i. m. 170. l. A consolamentum, mint a feltámadás lényegi aktusa ld. Döllinger : i. h. 197. l. ; Broeckx : i. m. 94–96. l. Néha a consolamentumot egyenesen feltámadásnak nevezik. Ld. Moneta de Cremona : *Adversus Catharos et Valdenses libri V.* Romae, 1743. 353–54. l.

⁴³ Ld. »Disputatio inter Catholicum et Paterinum hereticum.« Ed. Martene et Durand : *Thesaurus anecdotorum*, Tom. V. Lutetiae Parisiorum, 1717., 1719. l. A démon igyekszik elfeledtetni az égi származást, v. ö. Broeckx : i. m. 60. l. Jézus megváltása

Ismét egy másik patarén fordítási sajátosság ahhoz kapcsolódik, amire a feudalizmus váltig hivatkozott a néppel szemben: ahhoz a hírhedt kitételhez, mely szerint, ha valaki arculüt, tarsd oda másik orcádat is, *ha valaki el akarja venni felső ruhádat, add neki oda az alsót is*, (Lukács, VI. 29.). A fordító kihagyja a felső ruhára vonatkozó részét a kitételnek és csak annyit mond: *»ki elveszi tenéked szoknyádat, ne akarjad megtiltanod.«* Ugyanis a katharok a bűnös testet, melynek börtönébe ban zárva a lélek, szimbolikusan tunicának nevezték s a román nyelvekben gonelle-re, vagy gonna-ra fordították.⁴⁴ Ennek felelt meg pontosan a szoknya kifejezés. A fordító ezáltal teljesen átalakította a szöveg értelmét, a bűnös testet gyűlölő patarén szellemben. Valószínűleg a hitért való üldöztetésre és a katharoknál dívó vallásos öngyilkosságra, az ú. n. »endura«-ra (önkéntes éhhalál) gondolt, melyet a gyülekezet úgyszólván rákényszerített a súlyos betegekre, vagy akik üldöztetés előtt állottak.⁴⁵

Döntő jelentőségű maga az a mód, ahogy a felavatási szertartás áll a fordító érdeklődésének középpontjában. Az evangéliumokban, de a Bécsi-kódexben is a »gyógyítás« kifejezéseit (sanare, curare) általában a consolamentumnak pontosan megfelelő »megvigasztalni« igével adják vissza. Ennek magyarázata részben e bibliai gyógyítások értelmében, részben a patarén gyakorlatban rejlik. Jézus szerint ezek a gyógyítások a lélek megtisztítása által mennek végbe, a lélek üdvözítése által (Márk, III. 3, 5.). A legtöbbször Jézus, amikor »megvigaszt«, akkor a »gonosz lelket« űzi ki, megtisztít. Sőt pontosan, a »mundare«, (tisztítani) kifejezést is így fordítják: »ha akarsz, megvigasztalhatsz engem« (Márk, I. 41–43.). A »katharok« elnevezése pedig »tisztát« jelent, akik a tisztulást a consolamentum, vagyis a megvigasztalás által nyerik el. Éppen ezért a patarének szívesen foglalkoztak gyógyítással, amelynek során a betegeket igyekeztek a consolamentumban részesíteni.⁴⁶ HtB fordítása emellett feltűnően sokszor használja a consolamentum görög elnevezésének »a beteljesülésnek« (τελείωσις)⁴⁷ fogalmát, amely egyébként megfelel a felavatottak latin és német nevének is (perfectus, Vollkommene).

Ezt a »beteljesülést« magyarra »megtökéllet, megtökélleni« szavakkal fordítja. Ez ott válik érdekessé, amikor egy olyan kifejezést ad vissza ebben az értelemben, mint a »confortare« ige, melynek jelentése voltaképpen »erősíteni«,

abban rejlik, hogy felébreszti az égi származás tudatát. Ld. Disputatio, i. h.; Broeckx : i. m. 76–77, 272–73. l.

⁴⁴ A tunica, mint a test szimboluma, ld. Döllinger : i. h. 159, 201, 215. l. Az avatási szertartás budító beszédében is szerepel, v. ö. Broeckx : i. m. 184. l. Annyira ismert kathar szimbolum, hogy eretnek művészek a gyűlölt katolikus templomban titokban, illetve csakis a katharok számára érthetően freskókon ábrázolják. V. ö. K. Borinski : Verkannte Sternbilder und Ketzervorstellungen in der mittelalterlichen Kunst. Repertorium für Kunstwissenschaft, XXXV. Berlin, 1912. 291–320, 316. l.

⁴⁵ V. ö. Broeckx : i. m. 194–197. l.

⁴⁶ A patarének Jézus csodáit eleve átvitt értelműeknek tartották, lelki gyógyításnak. V. ö. u. a. 261. l. A »perfecti« orvosi gyakorlatáról, u. a. 300. l.

⁴⁷ V. ö. Hodinka Antal : Egyházunk küzdelme a boszniai bogumil eretnekekkel, h. n. é. n. 59. l.

»bátorítani«. ⁴⁸ Viszont a »confortare« olaszul nem ezt jelenti, hanem elsősorban *végasztalást*, vagyis consolamentumot. Később látni fogjuk, hogy a fordítóknak egyébként is köztük van a messze kisugárzó olasz katharizmusához. Nyilván olasz-kathar használat ismeretében hajlították el a fordítás értelmezését.

Említettük már, hogy a »Márk-evangélium fordítója« elnevezéssel illetett szerző az általa tolmácsolt rész elé olyan prologust függesztett, mely tulajdonképpen önéletrajz. Márk evangélista életét tárgyalja röviden, amely pontosan megfelel a magyar bibliafordító papdeákok élettörténetének. Ennek a prologusnak a mintája, az ú. n. »mornarchiánus prologus« sokkal bővebb. ⁴⁹ És mégis a HtB kivonatába olyan kifejezések vannak beiktatva, melyek patarén gyakorlatra mutatnak és megváltoztatják a prologus értelmét. A fordító beletoldja a prologus elejére, hogy Márk »Istentől választott« ember volt, ugyanakkor, amikor az eredetiben ez nem szerepelt. Később az eredeti azt hangsúlyozta, hogy a levita Márk bár megcsonkította ujját, nem vesztette el »származásának korábbi érdemét«. Az eredeti, a testi származást húzza alá, a magyar fordítás az eleve kiválasztást, mert a patarén tanítás szerint a testi származás bűnös csak a lelkileg »kiválasztottak« (electi) válhattak felavatás útján »tökéletesekké« (perfecti). ⁵⁰ Az eredetiben csak arról van szó, hogy nem vesztette el érdemét. Itt arról, hogy »megtökéllé« ötet Isten.

A kisebb-nagyobb elhajlítások és önkényességek egész sorát tudnánk még felmutatni. Ezekből is álljon itt néhány. Jézus példázatának házigazdája a Vulgata szövege szerint kiküldte szolgáit az utakra, hogy vendégeket hívjának, mivel a hivatalosak nem jöttek el (Lukács, XIV. 23.). Az eredeti szerint az *utakra* és sövényekre (exi in vias et saepes) küldte őket. A patarén fordító *utak* helyébe »szőlőt« tett; »menj a szőlőközbe és a sövények közbe«. Már a megelőző példából is kiderül, de a források szerint is általános, hogy az »Úr szölleje« a hívó lelkek összessége, különösképpen a patarén híveké: őket akarja begyűjteni a lakomára. Ehhez hozzá kell tennünk, hogy a katharok Európaszerte a szőlőművesek között fejtettek ki erős propagandát, akik között hamar alakultak ki bér munkás csoportok. ⁵¹ Egyébként Kamanc híres szőlővidék volt és Moldvában is a huszita telephelyeken mindenütt meghonosult a szőlőkultúra. ⁵² Ez annyira hat rájuk, hogy a sarjadékot, a latin »propagot« magától értetődően, »szőlőnek« tolmácsolja a Bécsi-kódex fordí-

⁴⁸ Apor-kódex : megtökélli (Zsolt. LXXXVIII. 22.) : ugyanezt a latin kifejezést a Kulcsár-kódex az eredetinek megfelelően így fordítja : megerőséjti.

⁴⁹ V. ö. Peter Corssen : *Monarchianische Prologe zu den vier Evangelien* Texte u. Untersuchungen zur Geschichte der altkristlichen Literatur, XV. Leipzig, 1897. 9—10. l.

⁵⁰ Egyes kathar csoportok-szerint némely ember ki van választva (electi) az üdvözlésre, mások a kárhozatra. Az előbbiekből lesznek a »perfecti«. Broeckx : i. m. 69. l.

⁵¹ V. ö. Dollinger : i. h. 159. l. Broeck : i. m. 303. l.

⁵² Szőlőültetvények Moldvában : Husz város körül, Domokos : i. h. 431. l. Barlád körül, u. o. 434. l., Tutros körül, u. o. 441. l. Forrófalva körül, u. o. 445. l.

tója.⁵³ Azt sem tekinthetjük merő véletlennek, amikor az evangélium egy újabb helyén, a Genezáreth taván járó Jézusról azt mondja, hogy »alajták őtet tündérletnek«. A katolikus fordítás a Jordánszky-kódexben »késértet«-ről beszél. Mit hangsúlyoz a »tündérlet»? Azt, hogy Jézus teste csalóka látomás volt, mivel a patarének azt tanították, hogy Jézusnak nem volt valóságos teste, csak látszat teste, ezért passiója és feltámadása is csupán látszólagos. A megváltás értelme éppen ezért nem a kereszthalál, hanem Jézus szellemi tanítása és példaadása (doketizmus)⁵⁴. Ennek bizonyítékául éppen a szóbanforgó jelenetet hozta fel a kathar hitvédelem mondván, hogy Krisztusnak nem lehetett teste, különben nem járhatott volna a vízen.⁵⁵

Erőteljes szövegcsontkitásokat találunk a János-evangélium kezdetén. Bár a szövegtorzítás, a kifejezések cseréje és a szövegcsontkitás a kathar bibliafordításoknak közismert sajátága, itt e sajátágok halmozásának különös oka van: az, hogy a consolamentum szertartásának középpontjában pontosan ez a rész állott. A János-evangéliumot kezdeténél nyitva ki az avatandó fejére helyezték, majd pedig felolvasták az első tizenhét verset, ha súlyos beteget kellett avatni, az első tizennégy verset.⁵⁶ Szerintük ugyanis ebben a részben foglaltatott benne, hogy Krisztus mivolta teljesen szellemi és »malasztja« szembenáll az ószövetség ördögi törvényével. Itt nyert megalapozást az a tanítás, hogy a consolamentumban »vigasztaló lelket« elnyert hívek isten fiai. Végül itt tanúskodik Krisztusról Keresztelő János, habár kénytelenségből, mert János a patarének többsége szerint nem a jó, hanem a rossz isten küldötte volt.

Ebben a kritikus szövegrészben a patarén fordító két szövegcsontkitást hajt végre. Az első csontkitás az istenfiúságból kizárja a katolikusokat. A Vulgata szerint ugyanis Jézus hatalmat adott reá, hogy istenfiak lehessenek azok, akik befogadták őt és *akik hittek nevében*. A katharok szerint azonban a katolikusoknak csak az ajkán van Jézus, de be nem fogadták, ezért a patarén fordító ezt az utóbbi kitételt elhagyta.⁵⁷ A második szövegcsontkitás során teljes másfél sort hagy ki a fordító. Keresztelő János különleges hivatásáról van benne szó. A Vulgata szerint azért küldetett: »hogy általa higgyen mindenki. Ő maga nem volt a fény, de jött, hogy tanúságot tegyen a fényről.« Ezt a szövegrészt a patarén fordító elhagyta, mert a szigorú kathar tanítás szerint Keresztelő János ördögi lény volt s mint említettük, csak *kénytelenségből*

⁵³ »és ő szöllőtőjüket megtörték: vastatores dissipaverunt eos et propagines eorum corruerunt« (Náhum II. 2.).

⁵⁴ V. ö. Moneta de Cremona: i. m. 256. l.; Döllinger: i. h. 155, 160, 163, 192. et passim; Broeckx: i. m. 82—83, 90, 273. l.

⁵⁵ V. ö. Döllinger: i. h. 284. l.; Broeckx: i. m. 259. l.

⁵⁶ V. ö. Döllinger: i. h. 39, 211, l.; Broeckx: i. m. 191—192. l.

⁵⁷ A katolikus papokat: »vocant phariseos et falsos prophetas, qui dicunt et non faciunt«. Ld. Bernard de Guy: Practica inquisitionis, ed. Douais, Paris, 1883. 241. l. Természetesen ők nem is fogadhatták be Jézust, mert ahhoz a consolamentum szükséges, vagyis, hogy a patarén egyház felavatott tagjai legyenek.

tett hitet Jézus mellett. A Müncheni-kódexben csak a kihagyott rész előtti vulgata szöveg van lefordítva: »Volt istentől eresztett ember, kinek neve vala János. Ez jött tanoságba, hogy tanoságot vallana a világról«. Az így megmaradt szöveget kétféleképpen lehetett érteni. A Jánost eresztő isten lehetett a rossz isten is, mint a szigorú dualisták tartották, de lehetett a jó is, mert a mérsékelt dualisták egy csoportja és az egyeztetők csoportja már nem tagadta Keresztelő János isteni küldetését.⁵⁸ Azonban a Vulgata teljes szövege kizárta volna a szigorú dualisták magyarázatát, annyira erőteljesen hangsúlyozza Keresztelő János küldetését.

Az egész bibliafordításnak úgy látszik ez a legrégebbi része, mely önálló volt mint szertartási szöveg. Ezt a szöveget elmondhatták a patarénizmus minden árnyalatának hívei.

IV.

Ezek az eretnek sajátságokon kívül a HtB-ban egész sor további olyan fordítási jellegzetesség van, mely segít elhatárolni a fordítás idejét és helyét. Bizonyos nyelvi jellegzetességek olasz, pontosabban lombard hatásra vallanak. Már a confortare ige értelmezése a fordításban is olasz közvetítésre utal. A HtB-ban két olyan további kifejezés is előfordul, melyek olasz társadalmi környezetet rögzítenek, olasz mindennapi élettel való érintkezést mutatnak. Az egyiket, a kereskedést (negotiatio, negotiari) magyarul »konplárság«-nak adja vissza, a kereskedőt pedig »konplár«-nak (Zsolt. 90. 6. János II. 16; Baruch III. 23). Ez a kifejezés pedig az olasz »comprare«, (venni, vásárolni) igéből származik. A másik olasz sajátság úgy kerül bele, hogy a Márk-evangélium fordítójának (Márk XIV. 20.) emlékezetében jár miszerint a János-evangéliumban Jézus világosan kifejezve a kenyérfalatot lébe mártja. A A Müncheni-kódex fordítója tehát így szól: »Ki bemártá ő kezét énvelem a salsás tálba«. Ez az olasz jövevény szó másutt régi szövegeinkben nem fordul elő, a szószót nem francia, hanem olasz változatában adja és olasz életviszonyok közeli ismeretét tételezi fel.

Végighúzódik a bibliafordításon egy olyan érdekes nyelvi sajátság is, mely ugyancsak latin környezetre vall. Ez pedig a szókezdő »h« hang ingadozása: hiányzása ott, ahol megkellene lennie és meglétele ott, ahol fölösleges. A Bécsi-kódex fordítója pl. Holofernes nevét Olofernesnek írja, Eszter királyné nevét váltakozva a nemlétező Hesterrel, Hágár nevét Ágárnak, a »hébere« megjelölését »h« nélkül és így tovább.

⁵⁸ Az abszolút dualisták elítélő tanítására ld. Broeckx: i. m. 77. l. A mérsékelték megváltozott álláspontját ld. Summa fratris Renerii de Catharis et Leonistis, ed. Martène et Durand: i. h. 1773. l. Még pozitívabb az a csoport, melyről Moneta de Cremona írt (i. m. 231. l.), akít Jézushoz hasonlóan angyal által hírül adott lénynek fogták fel.

Mivel az olasz, illetve olaszos elemek egészen sajátosságok, legjobban itt lehet megfogni a kérdést. A fordítók esetleges lombardiai tartózkodását a patarén hittestvérek között feltétlenül a Moldvába történt kivándorlás előtti korszakra kell tennünk. Viszont állandó érintkezésük lombard telepeseikkel vagy vándor-kereskedőkkel elképzelhető nemcsak Délmagyarországon, hanem Moldvában is. Az olasz nyelvi elemek jelentősége mindkét esetben nagy, mert a moldvai kapcsolatok esetén feltétlenül Tamás és Bálint szerzőségét bizonyítja, a délmagyarországi érintkezés pedig még közelebbi konkrét útmutatást ad, mint látni fogjuk. A nyelvi sajátságok részben Lombardián kívüli kapcsolatokról tanúskodnak. Otthonunkban a lombard vándorkereskedőket »patari«-nak, »mercante«-nek (mercator) nevezték. A »conplar« kifejezés infinitívusos alak, mely a »tessék venni« szólamot idézi, melyet a lombard vándorkereskedő idegenben hallatott, hogy felhívja a figyelmet, hogy megismerjék. Ez az eljárás emlékeztet az edényjavítók és házalókéra.

A »salsás tál« pontosan ugyanilyen külföldi kifejezés: elmagyarosodott alak. Csak ott keletkezhetett, ahol magyarok és olaszok éltek együtt, vagy elmagyarosodott olaszok voltak megtelepedve. Az idegen ételt eredeti nevével vették át így lett a tál »salsás tál«.⁵⁹ Mindehhez még azt is vegyük hozzá, hogy a vándor-kereskedők mind Lombardiában, mind Franciaországban különösen képpen katharok voltak, innen származott maga a »patarén« elnevezés is.

Először azt kell felvetni: éltek-e Délmagyarországon vagy éppenséggel a bibliafordítók szűkebb hazája Kamanc közelében lombard telepések? Igennel kell válaszolnunk, sőt a körülmények olyanok, melyek teljes összhangban vannak mindazzal, amit eddig tudunk a HtB kézirat-hagyományáról.

Amikor Barbarossa Frigyes császár 1162-ben lerombolta a makacsul ellenálló Milanót, a lakosság egyrésze kivándorolt. Elsősorban a császár által annyira üldözött katharok. Tekintve, hogy 1159. óta a magyar királyok a túlságosan hatalmas császártól elfordultak, sőt az ellenpárthoz csatlakoztak, érthető, hogy a menekülők egy része Magyarország felé vette útját. Egy francia krónikás így írja le az eseményt vagy egy évszázad távolából: »Frigyes lerombolta Milánót... A többiek a világ különféle tájaira költöztek, egy részük pedig Magyarországra ment és azon ország királyát kereste fel és az kitüntetően fogadta őket és semminemű szolgáltatást nem volt hajlandó elfogadni tőlük, hanem úgy határozott, hogy örökre és teljességgel szabadok és mentek legyenek bármi teher alól. És akkor egyesek a megnevezett király akarata szerint Kalocsa, vagyis a kalocsaiak megyéjében újra alapítottak egy falut, melyet Szabad-falunak (Francam Villam) neveztek, mások pedig ugyanabban a megyében egy másikat alapítottak, Kadabul (Cadabul) neveze-

⁵⁹ A klasszikus latinban még nem volt meg a salsa-nak ez az értelme. A János evangélium (XIII. 26.) is csak panis intinctus-ról beszél. A mártás egyik olasz neve éppen intingoletto. Elképzelhető, hogy a középlelatinban megvolt a salsa forma, de okleveleinkben, középleatinságunkban ez időben nem akadunk rára.

tűt, mely helyeken védszentjüknek szent Ambrusnak tiszteletére templomokat építettek. Ezek a milánóiak mind a milánói, mind pedig a magyar nyelvvel egyformán élnek és gyermekeiket is megtanítják arra a nyelvre... Mások pedig az arabok közé (inter Saracenos) mentek és ott gyönyörű várost alapítottak maguknak, melyet Kis-Milánónak neveztek el. Ezek amint halljuk (ut intelleximus) a nikolaiták felekezetét követik (doctrinam Nicolaitarum).⁶⁰

Tekintve, hogy a titeli fennsík lábánál a Dunához közel a két telep egyikének, Kadabulnak ma is megvannak nyomai (Felső-Kovil, Alsó-Kovil, Kovil-Szentiván, Kovil-i zárda), egyesek ugyanott tételezik fel Frankavillát is.⁶¹ Elhangzott olyan vélemény is, hogy Kovil Francavilla nevét őrizné. Egy másik vélemény szerint Francavilla azonos a Fruska-Gora délkeleti lejtőjén elterülő gazdag vásárhellyel és mezővárossal, a francia alapítású Francavillával.⁶² Az, hogy eredetileg francia, illetve vallon telepesek éltek benne, még nem mondana ellent a milánóiak betelepülésének. Hiszen a forrás is erről beszél. Ezzel szemben felhozzák, hogy Francavillában, a későbbi Nagy-Olasziban nyoma sincs Szent Ambrusról elnevezett templomnak. Akárhogy is dől el a kérdés, nem vitás, hogy Kamancától 25–30 kilométerre lombard telephelyek voltak.

Amikor a király, akinek állítólag határozott akarata szerint költöztek volna ide, idetelepítette őket a Balkán felé vezető vízi és szárazföldi utak közvetlen közelébe, nyilván korábbi életfeltételeikhez hasonlókat akart adni nekik. Hogy azonban ők maguk Magyarország felé vették útjukat, nem magyarázható meg csupán politikai körülményekkel vagy kereskedelmi kapcsolatokkal. Ők valami egyebet is tudtak: hogy a patarén Boszniával szomszédos Száva-sziget és környező területei »a katharizmus tűzfészke« voltak.⁶³

A krónikás értesüléseit szolgáltatók feltűnően hangoztatják, hogy »a király akaratából« települtek oda. A védőszent templomának felépítése nem annyira az orthodoxia bizonyítéka, mint a hospesi mivolt, a feudális terhektől való mentesség hangsúlyozása. Ugyanerre a körülményekre vall,

⁶⁰ Ld. *Chronicon Tolosani canonici Faventini*, Tom. VI. ed. Baptista Bosserio: *Chronache dei sec. XIII—XIV*. 635—636. l.

⁶¹ V. ö. Pesty Frigyes: *Magyarország helynevei*, Budapest, 1888. 99. l. Melich János is ezen a véleményen van a Fruska Gora (Francia-hegység) és a lábánál fekvő Francavilla (Nagyolaszi) viszonyait kutatva. (*Zeitschrift für slavische Philologie*, 1925. 43—51. l.)

⁶² Kovil és Frankavilla azonosítására adna alapot az az 1239-i adat, mely szerint egy bizonyos János szerzetes testét vívő kocsit a lovak maguktól átviszik a Dunán és megállnak a frankavillai zárda előtt. (*Frontes Rerum Austriacarum, Scriptores*, V. 19—20. l. Viszont a kováli zárda romjai a Duna mellett állnak ma is. Meg kell említenünk, hogy Kniezsa István a Fruska Gora lábánál levő Frankavillát tartja lombard telephelynek (*Archivum Europae Centro-Orientalis*, Budapest, 1936. 128. l.)

⁶³ 1223-ban a nagy üldöztetések idején egy főeretnek érkezik Franciaországba a magyar határról. V. ö. Louis Leger: *L'hérésie des bogomiles en Bosnie et en Bulgarie au moyen âge*. *Revue des Questions Historiques*, IV. année, Tom. VIII. 510. l. Viszont lombard patarének itáliai üldözés elől már a XIV. sz. derekán Boszniába menekülnek. u. o. 512.

hogy sok más hospestől eltérően kétnyelvűek: megtanulnak magyarul, de beszélnek hazai nyelvüket is. Hogy éppen a katharok voltak azok, akik végleges elköltöztetésre szánták el magukat, arra frappáns bizonyítékot idézett szövegünk ad. A keletre költözött milánóiakról megjegyzi, hogy azok az eretnek nikolaiták követői. Már most kik voltak a nikolaiták?⁶⁴ Gnosztikus-dualista szekta, melynek tanítása a lényeges pontokon azonos volt a katharokéval, vagyis a krónikás azt mondja vele, hogy a keletre menekültek nyíltan katharok voltak. Vajjon a balkáni határszélre, a szlavóniai »eretnek« centrum közelébe miért költözött ez a másik csoport?

Mindez különösen akkor nyer jelentőséget, ha tudjuk, hogy az Aporkódexnek sok köze van a Franca Villával szomszédos Zalánkeménhez. A Dávidzsoltárokat tartalmazó Aporkódex a dunántúli somlyóvásárhelyi premontrei apáca kolostorból került az Apor család birtokába. A kódex három másolója közül a második már Somlyóvásárhelyen dolgozott, miután a szegedi premontrei zárda 1510-ben leégett és tagjai a fentebbi helyre költöztek át. Az első másoló azonban még Szegeden vagy másutt kellett, hogy dolgozzon, mint a kutatók egyhangúan megállapították, a XV. század végén. Azonban a szegedi premontrei zárda éppen ekkor tűnik fel, amikor többé nem szerepel a török beütésektől szakadatlanul veszélyeztetett zalánkeméni premontrei begina kolostor. Az első kéz tehát vagy már Szegeden, vagy még Zalánkeménen másolta a kódexet.⁶⁵

Elénk szegeződik a kérdés: hogyan került a HtB legkövetkezetesebben patarén része (a zsoltárok) a zalánkeméni premontrei beginákhoz? Mivel magyarázható az, hogy a nyilvánvalóan eretnek fordítás alapjául szolgáló szövegek premontrei szerkönyvek? A fordítás, a Magnificatban már a Münchener kódex Lukács evangéliumának szövegét használja fel, tehát az eretnek fordítás egy része még az Aporkódex eredetije előtt készült el ugyancsak Magyarországon. Minderre magyarázatot kapunk, ha figyelembe vesszük egyrészt a begina-mozgalom természetét, másrészt a délvidéki huszita mozgalomnak alig harminc kilométernyi átmérőjű központját, valamint az ott végbement eseményeket.

⁶⁴ A teremtetést nem istennek tulajdonították, dualisták voltak, állítólag nő közösséget hirdettek, amit a fel nem avatott katharokról is tartottak a középkorban és az inquisíciós perek jegyzőkönyvei telve vannak az erre vonatkozó kérdésekkel és kicsikart vallomásokkal. A nicolaitákról v. ö. *Dictionnaire de la théologie catholique*, Tom. XI. Paris, 1931. 499—506. l. A csehországi pikardok egy csoportját, az adamitákat a XV. században szintén nicolaitáknak nevezték, állítólag vezetőjükről, egy Miklós nevű parasztról. Ez a magyarázat másodlagosnak látszik.

⁶⁵ A somlyóvásárhelyi és szegedi premontrei apátság kapcsolatáról, illetve az utóbbiak átköltözéséről Somlyóvásárhelyre, v. ö. Timár Kálmán: *A szegedi premontrei apácák magyar nyelvemlékei*, Szegedi Füzetek, I. 1934. 195, 201, 204. l. Ami viszont a szegedi premontrei kolostor és a zalánkeméni begina kolostor időbeli összefüggését illeti v. ö. Oszvald Arisztid: *A magyarországi középkori premontrei prépostságok*. A Jászóvári Premontrei Kanonokrend Gödöllői Gimnáziumának Értesítőjében, Bp. 1938/39. 16, 32. l. Ehelyütt köszönöm meg Mezei László szóbeli felvilágosításait, az Aporkódex vándorlását illetően.

Mindenekelőtt a középkorban mások voltak a könyvvviszonyok, mint ma. Az egyházi használatú könyvek igen ritkák voltak, mert a kézzel írás hosszú munkát, rengeteg gondot igényelt, speciális tudást. Ezek a tényezők igen nagyértékűvé tettek egy-egy kézzel írott könyvet. Hát még ha az egyházilag fontos szöveget nemzeti nyelven közölték. A papság műveltsége a középkor második felében is igen hiányos, új fordításra kevesen mertek vállalkozni. Ennek következménye, hogy ha feltűnő eltérés nem mutatkozott, akkor, mint Olaszországban például, a bibliának kathar-valdens fordítását a katolikus egyháznak olyan hatalmi szerve használja, illetve modernizálja — természetesen belső célokra — mint a hírhedt dominikánusok.⁶⁶

Még fokozottabban áll ez a beginákra. Közismert, hogy az eretnek biblikus irodalomnak és nemzeti nyelvű teológiai értekezéseknek leghálásabb közönsége mindig a begina-kolostorok voltak. A katharok, illetve valdensek megjelenését egy-egy országban sietve nyomunkövetik a tiltások a tekintetben, hogy a beginák ne merészeljenek népi nyelvű fordításokat maguknál tartani.⁶⁷ A kettő szerves összefüggésben van. A latinul nem tudó, műveltséggel nem rendelkező beginák legfőbb időtöltése ezeknek a szövegeknek a hallgatása volt. Ezen felül ők maguk is hajlottak az eretnekség felé.

A velük teljesen azonos jellegű férfi-vezeklők a »beghardok« nevét viselte a középkor egyik nevezetes eretnek csoportja. A hozzájuk tartozók túlnyomórésze valóban a kolostorok szökött beginái és beghardjai közül kerültek ki. Tanításukban kathar elemek keveredtek valdens tanításokkal. Azonban a kathar elemek közvetve jutottak hozzájuk misztikával ötvöződve azon a réven, hogy a beghard eretnekek már korán a híres »szabad szellem testvérei« (Brüder des freien Geistes) befolyása alá kerültek.⁶⁸

Abban, hogy a beginák és beghardok hajlamosak voltak az eretnekségre, osztályhelyzetük tükröződését kell látnunk. Eredetileg szegény kézművesek, napszámosok közül kerültek ki, akik éppen elnyomottságuk miatt menekültek a feudális társadalomból. Rendjük alapítója Lambert le Begue, a liègei vándorprédikátor maga is elégedetlen polgár volt és az azonosan gondolkodók csatlakozására számított. Persze vagyonszemből polgárok akadtak közöttük. Viszont tudjuk, hogy középkori misztika fellendülése ennek a rétegnek köszönhető. Vagyis a begina kolostorok kapui tárva-nyitva voltak a népi eretnekségek felé. Katolikus részről mutattak rá, hogy begina kolostorok és apácák mily gyakran választották védőszentül szent Katalint (Catharina a kathar szóból

⁶⁶ V. ö. S. Berger: *La bible italienne au moyen âge*, Romania, 1894. 363—64. l.; *Dictionnaire de la Bible*, Paris, 1912. V. Italiennes. Versions III. 1020—224. (Vigouraux); Deanesly: i. m. 43—44, 65. l.

⁶⁷ Deanesly hosszú sort állt belőlük össze, i. m. 48—64, 82—83. l. Hogy a XV. sz. derekától kezdve az apáca kolostorokban megváltozott a helyzet, hogy a női kolostorokban ellenőrzés alatt népi nyelven olvastak bibliát, a devotio moderna propagandájának eredménye. I. m. 109—116. l.

⁶⁸ A beghardokról ld. Döllinger: i. h. 378—395, 403—406, 702—703. l.; Friess: i. m. 235—242. l.

képzett női személynév) és, hogy ez feltehetőleg kathar szimpátiát takar.⁶⁹

Tehát helyi katolikus vallásos központokban megvolt a rokonszenv. Már említettük, hogy a délvidéken az ú. n. »pikardok« tanításának egy pontja felmerül Márkai Jakab tételeiben és, hogy híreink vannak jelenlétükről a forradalom leverését követő időből is. Szerepük lehetett a délvidék fejlődő mezővárosaiban a szigorú dualista patarén tanítás felbontásában. Vagy egyes visszatérő prágai diákok vagy bevándorolt elemek kellettek hogy legyenek: szerzetesek, katonák, parasztok, akik az elnyomott nép körében hamar visszhangra találtak, mert álláspontjuk politikai programm tekintetében, még a táboritakénál is forradalmibb volt. Tekintetbe kell venni azt is, hogy huszita és patarén gyülekezetek — a források tanúsága szerint — a Duna és Száva közti területen szorosan egymás mellett éltek és álltak fenn jóval az 1436–39-i események előtt. Tehát ez a feltétel is megvolt. A délvidéki husziták vagy patarének körébe érkező pikardok gondolkodásának középpontjában a bosszú áll, amikor az ő kezük által pusztítja el isten Sodomát és Gomorrhát. Sehol olyan világosan nem szerepel a feudális társadalmi rend szétzúzásának követelése, mint náluk. Mindennemű világi hatalom megszűnését hirdették, halállal büntettek minden olyan jobbágyot, aki adót fizetett, jobbágyi szolgáltatást teljesített. Spirituális tanítások (Gioacchino da Fiore, Petrus Ulivi) nyomán ők is új ég és új föld keletkezését vallották. A földi paradicsom eljövételében bíztak, amikor majd »a föld népe« (populus terrae) uralkodik. Olyan állapot lesz, az amikor már nem lesz szükség kinyilatkoztatásra.⁷⁰ Csak a Miatyánkot ismerik el imának. Legfőbb vallásos cselekményük az éneklés és ezért legfőbb vallásos szövegük: Dávid zsoltárai!

Mármost a kathar tanítás európaszerte bomladozóban volt. Két olyan rituale is maradt fenn tőlük, az egyik Ausztriában a XIV. századból, a másik Franciaországban egy fél évszázaddal korábbi, amelyekbe már behatoltak

⁶⁹ V. ö. H. Dondaine: *Les origines des dominicaines* Revue Dominicaine 1932. 25. l.

⁷⁰ Dobrovsky (*Geschichte der böhmischen Picarden und Adamiten*, Abhandlungen des Bömischen Gesellschaftes der Wissenschaften, 1788, 305. l.) és Friess (i. m. 240. l.), az újabb irodalomban: J. Martinu (*Die Waldenser und die hussitische Reformation*, Wien, 1910, 73. l. Ziska vadul üldözte őket a huszas évek elején, mert táboritái közé keveredtek. Ez lehet az a manicheus, vagyis katharnak nézett csoport is, mely Enea Silvio Piccolomini szerint észrevehető volt a husziták között. V. ö. Herzog: *Die romanische Waldenser*, Halle, 1852. 75, 228. l. A föld népének uralmáról és általában tanításukról ld. Döllinger: i. h. 691, 700. l. Feldolgozás Dobrovsky idézett művén kívül Josef Svatek: *Adamiten und Deisten in Böhmen*, Kulturhistorische Bilder aus Böhmen, Wien, 1879. 97—117. l. — A huszita telepek régen fennálltak: »Per plurimos annos exstierint«, ld. Fernendzin: i. h. 163. l.; »Sub utraque specie a multis retro temporibus communicare«. Ld. u. o. 176—177. l. — Husziták a Szerémségben együtt éltek patarénnel: »... quaedam civitates ac villae sectis haereticorum Bosnensium ac Husitarum infectae per plurimos annos exstiterant« (1437. febr. 25-én írott szavak). Ld. U. o. 159. l.; a Duna túlsó oldalán hasonló a helyzet: »... mixtim Rasciani et Bosnenses haeretici cum Christianis morum faciunt personalem.« Ld. u. o. — Josef Macurek: a magyarországi huszi-

a valdens elvek.⁷¹ Vagyis a katharokhoz tartozó városi elemek az anyagi megerősödés útjára léptek és ezért az enyhébb valdens elveket fogadták be, mert azok jobban megfeleltek aktív küzdelmüknek. A forradalmár pikardok éppen azáltal segítették elő a délvidéki szigorú patarén tanítás felbomlását, mert részben ugyanazt tanították, részben aktívabbak voltak, akárcsak a valdensek, akikkel közös dogmáik kötötték őket össze. Meg kell jegyeznünk, hogy a HtB egyik vezérszólama a sajátos »forbátlás« kifejezés, amellyel az elégtétel, a megfizetés, a bosszú óráját fejezik ki a fordítók, vagyis a forradalmi pikardok-táboríták központi gondolatát. A másik igen figyelemre méltó körülmény, hogy még Magyarországon elkészült Dávid zsoltárainak fordítása, amelyeket a patarének maguk sem vetettek el, de amelyek a pikardok legfőbb vallásos szövegei voltak és, hogy a HtB-nek ez a legkövetkezetesebb része a »szellet« kifejezés használata terén. Itt kell megemlíteni, hogy a pikardok a »szabad szellem testvéreitől« örökölték az embert mintegy istenné tevő, »spiritus« mindenhatóságának hitét, amely betöltötte őket. Ez pedig nehezen választható el a »szellet«-től.

Ilyen körülmények között a délvidéken 1418. és 1439. között létrejöttek mindazok a feltételek, melyek a helyi népiellenállás vallásos megnyilatkozásait elvitték a huszita forradalomig, de azok is, melyek bizonyos vallásos szövegek fordítását nélkülözhetetlenné tették és amelyek összekötötték a kamanci pataréneket a pár kilométerrel lejjebb fekvő Zalánkemén premontrei begina kolostorának egyes tagjaival. Tudnunk kell ehhez, hogy Zalánkeménből is jártak polgárfiak Prágába tanulni, az egyetemre, mégpedig éppen a huszita felkelés idején. (Zalánkeméni Jakab.) A Zalánkemén közvetlen közelében levő patarén lombard telepek, melyeknek nyelvhasználata és olasz kapcsolatai benyomultak a HtB fordításába, teljesen beleillettek ebbe a forrongó heterodox vidékbe.

Az is felvetődik, hogy vajjon a premontrei szerkönyvek is nem a zalánkeméni begina zárda rokonszenvező tagjaitól kerültek-e a kamanci patarénekhez? Ez valószínű, mert a begináknak szükségük lett volna szerkönyvekre saját nyelvükön. Ezen felül a Fruska Gora lábánál fekvő Nagy-Olaszi premontrei kolostora is megszűnt már, helyébe bencések léptek (1320. előtt). A használaton kívüli szerkönyvek innen is átkerülhettek Zalánkeménre vagy akár

tizmusról írott tanulmányában (Husitství v rumunských zemích. *Casopis Matice Moravské* r. 1924. 35. 1.) ugyan hangsúlyozza, hogy a bogumilek nemzetiség szerint szlávok, a husziták magyarok, de abból, hogy együtt fordulnak elő már helyesen azt következteti, hogy hatottak egymásra, s hogy az üldözés idején a bogumilek csatlakoztak az erősebb huszitákhoz (U. o. 33—36. 1.). — Megemlíthetjük még, hogy a pikardokat különösen régebben teljességgel azonosították a velük sok pontban egyező boghardokkal. Ma inkább az északfranciaországi, vagyis picardiai kathar maradványokkal magyarázzák, mint pl. F. M. Bartos nyomán Révész Imre: *Jegyzetek Méliusz Péter és a cseh-morva atyafiak leváltásához.* (Theológiai Szemle, 1939. 38. 1.) Az viszont tévedés, mintha a boghardok csak fél-szerzetesek lettek volna, mert nevükkel jelölték a középkorban azt a közülük kikerült jelentékeny erőnek csoportot, melyről fentebb beszéltünk.

⁷¹ A francia ritualéről l Broeckx i. m. 201. 1; az osztrákról l. Dollinger i. m. I. 208. 1.

egyenesen eretnek kézbe jutottak. Ez azonban már tisztára technikai elem, melynek fontossága nincs, mert a fordítás, mint kimutattuk, eretnek.

Nem érdektelen azonban az a körülmény, hogy ebben az időben milyen volt ezen a vidéken a bencés-rend fegyelmi állapota és milyen volt a patarének viszonya a kolostorokhoz. A bencés-rend magyarországi ága az 1417 táján bomladozik. A legszigorúbb döntéseket kell hozni ellene, hogy a szerzetesek ne szökdössenek el.⁷² Ugyanakkor tekintetbe kell venni a pataréneknek azt a gyakorlatát, amit egyformán követtek a Balkánon vagy Franciaországban hogy igyekeztek beférkőzni a kolostorokba és plebániákra, ott műveltségre szert tenni, vagy a legkiválóbbakat megszerezni hitelveik számára.⁷³ Így módon a patarének kapcsolatot tudtak találni akár a zalánkeméni zárdához, akár pedig a bencés kolostorhoz Nagyolasziban.

Hogy a latin szerkönyveket az eretnekek tartósan használták, arra több jel mutat. A Bécsi-kódex egyes fordításrészei azt mutatják, hogy az alapul szolgált lectionarium erősen glosszált volt. Ugyanis a lapszéli glosszákat a fordító beledolgozta a szövegbe. Pl. az egyik próféta szövegében ezt olvassuk: »Paliurus néminemő tövises fa« (Mikeás VII. 4.). Vagy egy másik szöveg végén ez olvasható: »Ámen. Az hébereknél nincsen ámen« (Abdiás 21.). A dolgokban járatos glosszáló magyarázott, vagy ellenemondott a szövegnek, s ezt a fordító belefördította. Ha ezekután megvizsgáljuk a tipikusan eretnek elfordításokat, azoknak *egy része* is ilyen lapszéli jegyzetre enged következtetni. Ilyen esetekben a patarén teológusok az egyes latin kifejezések mellé odajegyezték annak patarén értelmezését, utaltak a biblia valamelyik másik, abból a szempontból fontos helyére. Amikor pl. resurrectionis-t felcserélik sanctificationis-ra, ez ilyen lapszéli jegyzetre mutat; »Resurrectionis, id est sanctificationis« (feltámadás, azaz szentelet...). Ugyanilyen az az eset, amikor a virtutem Dei kitételt felcserélik regnum Dei-re. Ez a lapszálen ilyenformában állhatott: virtutem Dei, idest regnum Dei, Vide psalmodum CXLIV. 10—12.

V.

Tehát a HtB fordításának egy része Magyarországon keletkezett, mégpedig a huszita felkelést megelőző időközben, de már a prágai eseményeket, mindenesetre Husz János halálát követő időkb. Láttuk, hogy a kamanci patarén gyülekezet, melynek köréből származik a bibliafordítás, ideológiai téren olyan előfeltételeket mutatott, melyek természetessé tették, hogy a lipani katasztrófa után elfogadhatta a taborita álláspontot és forradalmi

⁷² V. ö. az 1417-i esztergomi zsinat határozatát. Batthyáni Ignác: *Leges ecclesiasticae*, Tom. III. Claudiopoli, 1827, 398. l.

⁷³ Bogumilek a klastromokban, v. ö. Hodinka: j. m. 74. l.; Francia adatok Broeckx: j. m. 296—97, 299. l.; a leendő püspök taníttatása egyetemen, u. a. 134—135. l.

fellépést választott majd pedig inkább kivándorolt, semhogy elnyomatás alatt éljen. Ezzel azonban még nem magyaráztuk meg azt a robbanásig fokozódó feszültséget, amely az országnak ezen a vidékén kialakult. Nem magyaráztuk meg a bibliafordítás kezdetét. Hiszen patarének Boszniában és Bulgáriában és a határvidéken évszázadok óta jelen vannak. A »tökéletesek« a vándorprédikátorok ruhájuk alatt bőrtáskában magukkal hordták az evangéliumokat, ha volt népi nyelvűt, ha nem akkor latin vagy görög szöveget.⁷⁴ A kathar rituale által használt bőséges evangéliumi idézeteknek azonban mindenképpen volt előszóban és valószínűleg írásbeli hagyománya is. A consolamentum formula a Münchener-kódex János evangéliumában ilyen hagyományos szöveg kellett, hogy legyen.

Mi adta hát meg a lökést egy átfogó bibliafordítás kísérletére? A huszitizmus hatása talán, mely 1413. körül már érezhető volt a zágrábi egyházmegyében? A zsoldáréneklő, bibliaolvasó pikardok befolyása?

Ezeknek a körülményeknek mind szerepük lehetett, de a legfőbb okot magának a patarén népi ellenállásnak törekvéseiben kell keresnünk. Tudjuk, hogy a patarén eretnekség igen régi a Balkánon és a magyar feudalizmus már a XII. sz. végén kénytelen vele bírkózni. A patarén ellenállás természete eléggé összetett. Megvan benne mindhárom elem, melyet Engels az eretnekség formájában fellépő osztályharcok okául megjelöl. Vagyis: hogy a terjeszkedő feudalizmus patriarkalis pásztorokat akar meghódítani, vagy hogy a feudalizmus fejlődő, polgáriasodó elemeket akar jobbágysorba visszataszítani, olyanokat, akiknek életében egy magasabb társadalmi forma csírája lappang (kereskedők). Végül a plebejusok és parasztok felkelése a feudalizmus ellen általában, akik ábrándjaikban túlnyúlnak magán az alig derengő polgári társadalmon. Ez utóbbiakhoz tartoztak a kisebb-nagyobb városoknak plebejus elemei, amelyek között céhenkívüli iparosok, legények, szakmunkások és bérmunkások vannak.⁷⁵

Nem akarjuk itt a déli határvidék patarén mozgalmának fejlődését a kezdetekre visszamenően adni. Arra azonban fel kell hívni a figyelmet, hogy Nagy Lajos feudalizmusa ismét megpróbál velük mérkőzni és jellemző, hogy ugyanakkor, amikor a magyar feudális állam hatalmát igyekszik megerősíteni Boszniában, erejét Bulgáriára összpontosítja. Itt volt eredetileg mindkét irány fészke. Itt próbál minden erővel téríteni és még a helyi önkormányzatot is kikapcsolni. Persze eredménytelenül. Bulgária meghódításával Boszniát is oldalba fogta volna. A harc élességét mutatja, hogy az első magyar egyetemet

⁷⁴ V. ö. Broeckx: i. m. 125, 200, 300, I. H. Grundmann (*Religiöse Bewegungen im Mittelalter*, Berlin, 1931.) fenntartásai (i. m. 443—45. l.) legfeljebb a XIII. sz. első felére érvényesek, de arra is csak részben, Bizonyos, hogy a XIV. sz. elején a katharok már használtak népi nyelvű bibliafordításokat, ezt Grundmann sem tudja tagadni. Részletfordításoknak és citátumoknak bolgár, bosnyák és magyar nyelven a XIV. sz. óta kellett lenniük.

⁷⁵ Engels: *A német parasztháború*, Budapest, Szikra, 1949. 25—29. l.

a Délvidékre helyezi, Pécsre. Ebben bennfoglaltatik annak elismerése, hogy a népi ellenállás ideológiája ezen a vidéken nagy tömegeket átjárt és hatalmas.

De nemcsak hegyi pásztorok és jobbágyok léptek az ellenállás útjára, hanem a fejlődésükben gátolt városi elemek is. A magyar Délvidék jelentékeny városai olyan víziút mellett terültek el, mint a Duna, vagy a Balkán felé vívő utak csomópontjainál. Élénk kereskedelem, kivitelre számító bortermelés, nagyarányú állattenyésztés, egyaránt gazdagította Pécs, Zágráb, Újlak, Kamanc, Zalánkemén, Kadabul, Eng és Francavilla (Nagyolaszi) polgárságát. S ez a vidék a környező területekkel a magyarjellegű patarén és huszita ellenállás középpontja.

Jellemző ezeknek a városoknak a vagyonosságára, hogy az ország fővárosa, Buda és a szász városok mellett elsősorban innen tudnak egy-egy tanulót küldeni, sokszor többet is a prágai egyetemre.⁷⁶ Az is jellemző, hogy a polgárság rokonszenve, vagy egyenes részvétele a huszita mozgalomban Pozsony, Sopron, Nagyszombat, Buda és Kolozsvár mellett ugyancsak ezekre a városokra korlátozódik. Az akkor részben magyarjellegű Zágrábban már 1422-ben zavargások törtek ki, Pécs lakossága és papsága a Délvidék és Erdély felkelése idején mutat rokonszenvet. Kamancban a bíró vezetésével tör ki a zendülés. Újlakról elűzik a pápai inquisitort. A Délvidék fejlődő gazdagsága, fokozott ártermelésre, városi plebejus réteg kialakulására, bér munkások jelenlétére utal. A délvidéki főurak túlnyomó szerepe a Nagy Lajos halálát követő trónvillongásokban és a Zsigmond király elleni szembeszállásban világosan rámutat a feudális uraknak ártermelésen alapuló gazdagságára. Ragaszkodásuk olasz, guelf uralkodókhoz, mint Kis Károly, Nápolyi László, a kereskedelmi kapcsolatok vonalát követi. Végeredményben a nagyhatalmú Hunyadi-ház központi vára, Vajdahunyad a Délvidéken fekszik és Hunyadi János politikai hatalma is délvidéki jellegű. Hogy a Hunyadiak korának legnagyobb irodalmi alakja, Janus Pannonius ugyancsak délvidéki származású, mégpedig elszegényedett nemesi családból való, ugyancsak ennek a vidéknek az előrehaladott, polgáriasult környezetére mutat.

Ugyan Zsigmond híres városi ediktuma (1405) kereskedelmileg legfejlettebb városunkban, Pozsonyban került kibocsátásra, az a mozzanat, hogy a törökkel szembeni védelem céljából külön hangsúlyozza a városok jelentőségét, a városfalak szerepét, megint csak egyes délvidéki várak, illetve városok jelentőségére vall. A fentebb felsorolt tényekből következik, hogy megvolt a népi ellenállásnak az alapja nemcsak a pásztorok, hanem a városok körében is.

A fejlődő délvidéki mezővárosokat fojtogatta a püspök, a káptalan, a bán, a királyi tisztviselők, az egész feudális gépezet. Említettük, hogy a

⁷⁶ Például Újlakról három név is maradt: Újlaki András (1407), Újlaki Jakab, Újlaki Bálint (1411); Zalánkeménről kettő: Zalánkeméni Miklós (1409) és Zalánkeméni Jakab a prágai egyetemen, nem szólván azokról, akik több-kevesebb időt töltöttek ott v. ö. Bronislav Varsík: *Slovaci na prazskej universite de konca stredoveku*, Bratislava 1926. Sborník Filosofickej Fakulty IV. 45. 539—547. 1.

Délvidék gazdaságának a kereskedelem mellett az állattenyésztés és a bortermelés volt legfőbb forrása. A dús legelőt adó Száva-sziget, a Száva, a Duna és a Dráva árterületei, a dézsma ellen tiltakozó pásztoroknak számtalan lehetőséget adtak, hogy mint félnomádok hozzáférhetően helyekre húzódjának. Pl. a Száva-szigeti pogány kalizokról azt írják a XV. sz. derekán, hogy a velük együtt élő patarének biztatására megmaradnak pogányoknak és megtagadják a dézsmát. A Fruska Gora, a Mecsek és a Délvidék többi hegyei számtalan búvóhelyet kínáltak. Márkai Jakab jelentéseiben többször szerepelnek az erdőségek barlangjai, a szőlők pincéi, erdei malmok mint titkos eretnek vallási gyakorlat színhelyei. A titkos gyülekezőhely egyszersmind búvóhely a politikai hatalom elől.⁷⁸

A pincék megnevezése már önmagában is utal a népi ellenállásnak e vidéken legfontosabb mozzanatára: a szőlőmunkásokra. Említettük, hogy a kathar agitáció Európaszerte a jobbágyoknál is inkább kereste föl a szőlőműveseket. A szőlő megmunkálása hozzáértést, gondosságot kívánt meg.

A legkorábban itt alakult ki a bér munka a mezőgazdaságban. A szőlő, illetve bor magas kereskedelmi értéke ezt lehetővé tette.

E réteg szerepe a Dózsa-háborúban közismertebb semhogy hangsúlyozni kellene. Kamanc, ahonnan a bibliafordítók valók, ahol a huszita zendülés kitört, ahol hosszabb ideje patarén gyülekezetnek kellett fennállnia a HtB tanúsága szerint a Szerémség híres börtermőhelye volt, ahonnan víziúton és szárazföldön messze vidékre szállítottak bort. Ugyancsak jeles bortermő hely volt Újlak városa, az eretnekség egyik fészke, ahol még a XV. sz. közepén túl is éltek patarének.

Az »eretnekség« vezető rétege a szokásos elemekből tevődött össze: deákokból, az alsópapság egyes tagjaiból, kereskedőkből, vívőereje azonban a nép: pásztorok, jobbágyok, napszámosok.

Ebből a patarén agitációval át- meg átjárt vidékről, valószínűleg magukból a patarén gyülekezetekből küldtek diákokat a prágai egyetemre. Ott gondolkodásuknak megfelelő környezetet találtak. A visszatérő diákok, a katolikusok és husziták elől egyaránt menekülő pikardok, felszították a helyi ellenállást. Az ellenállás oka a földesúri terhek, a dézsma, az árutermeléssel járó fokozódó kizsákmányolás, ezzel szemben az irányt és célt mutató hírek Csehországból, de máshonnan is. S ezzel egy másik igen fontos mozzanathoz érkeztünk el.

⁷⁸ A szávaszigeti kalizokról egykorú források alapján Koller azt írja, hogy bár nagy részük katolikus hitre tért »major pars habitatorum patarenorum offuscata caecitate ut pagani remanserint et romaneant infideles«. Bár templomaik vannak, mégsem engedelmeskednek és nem akarnak dézsmát fizetni. Ld. J. Koller: *Historia Episcopatus Quinqueecclesiensis*, Posonii, 1784. Tom III. 312. l. Koller kitételéből határozott patarén befolyás ténye vehető ki. — Az eretnekek búvóhelyeiről ld. Ferrendzin: i. h. 176. l.; St. Katona: *Historia Critica*, XII. 772—74. l.

Ahogy a korábbi magyar királyoknak, éppenúgy Nagy Lajosnak sem sikerült legyűrni a patarénokat. A magyar »keresztes hadjáratok« elől hozzáférhetetlen hegyekbe és erdőségekbe húzódtak, majd visszatértek. Amíg Csehországban a feudális kiszípolozás vezető, helyi eleme volt az idegen, Boszniában elsősorban a kívülről behatoló magyar feudalizmus és a nem kevésbé kegyetlen velencei kereskedelmi expanzió váltotta ki az antifeudális és egyben nemzeti ellenállást.⁷⁹ A »bogumil« szó Boszniában annyit jelentett, mint »jó bosnyák«. Azonban ez nem jelenti azt, hogy nem volt keletkezében bizonyos helyi feudalizmus. A patarének hirdették a szembezállást a cárok és knyézek hatalmával, a feudális szolgáltatások megtagadását. Mint Cosmas presbiter írja róluk még a X. században: »...tanítják, hogy a szolga ne engedelmeskedjék urának, káromolják a gazdagokat, gyűlölik a szülőket, szidják a papokat, korholják a bojárokat, Isten előtt utálatosnak tartják, hogy az ember a cárnak dolgozzék, valamint minden szolgának azt mondják, hogy urának semmi szolgálatot nem tartozik teljesíteni.«⁸⁰ Azonban a kettős külső veszéllyel szemben bizonyos együttműködés alakult ki az antifeudális pásztorok és parasztok, és a helyi feudális erők között. Már a XIII. sz. folyamán kénytelenek voltak a bosnyák knyézek hol titokban, hol nyíltan patarénokká lenni. Csak így tudtak szembeszállni az idegen hódítással és viszont a nép érdekei is ezen a ponton találkoztak a bosnyák urakéval, mert az idegen feudalizmus hatalmasabb volt és többletet jelentett a szolgáltatások terén. Mikor a török megjelent a Balkánon, felismerte a népi elégedetlenség forrását és tudatos parasztpolitikával igyekezett maga mellé állítani az elnyomottakat. A patarének és törökök között igen korán együttműködés jött létre és ennek nyomán a knyézek is kénytelenek voltak akarva-akaratlan felvenni a kapcsolatot a törökkel. Zsigmondkori oklevelek sorozatosan említik a törökkel együtt harcoló patarénokat.⁸¹

Hervója a Jajcában székelő »spalatói herceg« ilyenmódon válik a török szövetségesévé. Hervója igyekszik önálló knyézséget létrehozni és a patarénizmust mint ideológiai eszközt használja fel. Dalmáciát Boszniához csatolja, hódítóként jelenik meg a dalmát városokban. A magyar feudalizmus ellen török szövetségbe áll. A patarénizmust államvallása teszi és ennek legnagyobb jelentőségű következménye, hogy megbízza Hval »főkeresztényt«, hogy

⁷⁹ A bogumilizmus Dalmáciában már a XIII. sz. első felében jelentékeny politikai erőként tűnik fel. Nem annyira az almissai kalózokra gondolunk, mint inkább arra, hogy 1222-ben a spalatóiak ismételt patarén gróft választottak. V. ö. Hodinka: i. m. 77—79. l. A spalatóiaknak ez a lépése egyformán magyar- és velenceellenes. — Leger azzal magyarázza a patarének XV. századi diadalát, hogy a pápák avignoni fogsága. majd pedig a huszita háborúk elvonták a figyelmet róluk. (I. m. 514. l.)

⁸⁰ V. ö. Hodinka i. m. 112. l.

⁸¹ A patarének a bosnyák nép többsége, v. ö. Hodinka: i. m. 104—112. — A törökök parasztpolitikája kezdettől fogva érvényesült. A patarének a hódoltság alatt gyorsan felszívódnak, ők a rengeteg bosnyák muzulmán magyarázata. V. ö. Léger: i. m. 514—15. l.; a török patarén együttműködésre v. ö. Koller: i. m. Tom. III. 283—88. l.

fordítsa le bosnyákra az újtestamentumot (1404).⁸² Ez a dátum iránymutató, mert alig két évtized választja el az ugyancsak patarén kézből származó magyar bibliafordítástól.

Itt mindenesetre sok tisztázandó kérdés van. Boszniában a mérsékelt dualizmus kezdeti sikerei után a feudális elnyomás erősödésére ellenhatásként az abszolút dualizmus hívei jutottak túlsúlyra. Lehetett-e ez az élesen antifeudális vallásos forma Hervója államának szövetségesévé? Láttuk, hogy már a korábbi knyézek kénytelenek voltak modus vivendit keresni bármiféle patarénekkel közös külső ellenséggel szemben. Hervója korában ehhez más mozzanatok is járultak. Mindenek előtt a dalmát városok egyesítése Bosznia-
val. A mérsékelt irány behatolásának egyik útvonala: Olaszország—Dalmácia—Bosznia. A fejlődő városi kézműves és kereskedő réteg, eredetileg is éppen ez volt: városi plebejusok a mérsékelt dualizmust fogadták el.

Ehelyütt szükségesnek látszik megvonni a határvonalat a patarénizmus szigorú (abszolút dualista) és mérsékelt (relatív dualista) ágának alapelvei között, hogy lássuk hogy milyen érzékenyen tükrözi ez a népies teológia az osztályharc fázisait és hogy éppen a középkori városok fejlődése hogyan téríti egyre pozitívabb irányba a küzdelmet. A »patarén« kifejezés maga már másodlagos, abból az időből való, amikor a lombardiai vándorkereskedők (patari) révén a Balkánról átkerült tan ideológiai fegyverré válhatott a milánói népnek abban a küzdelmében, melyet a hatalmas és gazdag feudális papság ellen folytatott a XI. század hatvanas éveiben (pataria). Ez volt az a küzdelem, melyet VII. Gergely pápa a maga részéről felhasznált a császár hatalmának megtörésére és a pápai központosítás megerősítésére, amennyiben a nagyhatalmú papság sokkal inkább tartozott a világi feudalizmus érdekkörébe, mint az egyháziéba. A patarénizmus követőit a Balkánon eredetileg »bogumileknek« nevezték (Isten-szerető vagy az »eretnekség« alapítójáról egy bizonyos Bogumil nevű papról). Bár a mozgalom a X—XI. században kap erőre kezdeti visszanyúltnak az időszámításunk szerinti VII. századba. Ez az »eretnekség« a rabszolgatartó, majd feudális hatalom elleni gyűlölet és tehetetlenség kifejezője volt akár kisázsiai vagy thrák pásztorok és parasztok, akár pedig konstantinápolyi plebejusok között ütötte fel fejét. Thrákiából gyorsan terjedt át Bulgáriába, mely aztán az európai patarénizmus minden formájának kiindulópontja lett.

Az abszolút dualista tan azt tanította, hogy a fizikai világot a »rossz Isten teremtette«, az mindenestől fogva gonosz és elvetendő. Lelkünk emberi vagy állati testbe zárva mintegy börtönben vezekel a fizikai világban, ezért a felavatott patarén nem eszik semmi állati ételt, irtózik pénztől, vagyontól, nem hoz világra gyermeket, nem érint asszonyt. Eredetileg ez a szigorú forma terjedt el a lombard és délfancia szegény nép között is (patarénok, katharok,

⁸² V. ö. Hodinka: i. m. 45. l.

albigensek). A szigorú dualizmus hívei, ugyanakkor, amikor nyíltan megtagadják az engedelmisséget a feudalizmusnak, tehetetlenségükben a forradalmi aszkézist, mely hivatva van a tömegeket mozgásbahozni (Engels), egészen a lehetetlenségig viszik és mivel elvetnek minden társadalmat, családot, munkát, ebben a formában reakciót és anarchiát látszanak képviselni. Annál inkább, mert a fizikai világgal szembeállított eszményük, az ő »jó Istenük« túl van a látható égen és földön, egy másik szellemi égben, ez a jó istenség Krisztust is csak látszat testben küldte a földre : mindez nem lehet támasza semmi földi harcnak.

Ezzel az abszolút dualizmussal szemben a mérsékelt irány hívei már nem látják kilátástalannak a harcot : ez a forma tipikusan városi és különösen Itáliában hódít magának sok hívet. A mérsékelt dualisták szerint a fizikai világ ugyan egy bukott angyalnak »az ördögnek« műve, de a »jó Isten« engedélyével jött létre és »az ördög« nem egyenrangú a »jó Istennel«, nem örök principium. Ez a teológiai formula lehetővé tette a patarén kereskedőknek, kézműveseknek vállalkozóknak a gyakorlati tevékenységet, a hatékony gazdasági és politikai küzdelmet a feudalizmussal szemben. A mérsékelt dualizmus utat nyit az aktív küzdelemnek és a fejlődésnek.

Azonban már az abszolút dualizmus világ-ellenes tanításainak megfelelő történeti értékelésénél is tekintetbe kell vennünk, hogy elenyészően kevesen voltak a felavatottak, akik a tanítás világgyűlölő elveinek megtartására kötelezve voltak. Az abszolút dualisták zöme csak »hívó« (credentes) volt, Ezek családot alapíthattak, dolgozhattak, vagyont gyűjthettek. A patarének zöme általában csak halála előtt vagy nagy betegségben kérte felavatását. Így tehát az abszolút dualista tanítás ernyesztő jellege vajmi elméleti. Sőt a kevés felavatott a dúskáló és elvilágiasodott feudális papsággal szemben társadalmi eszményt is tudott nyújtani jámborságával, függetlenül a tanítás világtól idegen vonásaitól. Még nagyobb a jelentősége a fel nem avatott hívők nagy tömegének a mérsékelt dualizmus körében, ahol az alap-tanítás is enyhébb volt.

Már most Hervója szövetsége esetében is tekintetbe kell vennünk mindkét ágú patarénizmus felavatatlan híveinek roppant tömegét és a dalmát városok jótékony szerepét. Az az egyesség, melyet Hervója köt a patarénizmussal, hasonlít a languedoci katharok és a főnemesség egy részének szövetségére, mely kiskirályságát féltette a pápaság hatalmi törekvéseitől. Az is valószínű, hogy a patarén-kathar tanítás európai bomlása Boszniát sem hagyta érintetlenül, elvégre a nép öntudata ott is nőtt, a haladás tényezői erősödtek, melyek a vallásos formát az új helyzethez alakították.⁸³

⁸³ Ciro Truhelka megállapítja Radin gost végrendeletéből, hogy nem értelmezték szigorúan a bogumil tanítást. Felhozza, hogy tisztelték a keresztet, szenteket, nősültek, szerették a földi javakat. A jugoszláv burzsoá tudomány ezen az alapon megpróbálta kétségbe vonni a pataréneknek mint olyanoknak létezését is, feltéte-

Úgy véljük, hogy a délvidéki városi élet, árutermelés, pénzgazdálkodás fellendülése, az antifeudális osztályharc kiéleződése ugyanakkor a pataréizmus állami befogadása és irodalmi programja a szomszédos Boszniában, a cseh-országi husziták győzelmei, a Prágában járt tanulók, valamint a pikardok agitációja teljes mértékben megmagyarázzák, hogy az 1416—1437-ig terjedő időszakban megkezdik a népi ellenállás vallásos ideológiájának támaszául a biblia magyar fordítását.

Mielőtt elemeznénk ennek a fordításnak forradalmi felhasználását, a mű által adott segítséget, még egy mozzanatra kell kitérnünk, ez pedig annak a gyülekezetnek etnikai jellege, amelyből a bibliafordítás származott. Mindenekelőtt Kamanc nevére magára két magyarázat van. Knieszsa István magyarázata szerint a város XV. századi írásmódja (Kamanch, Kamancz, Kamonecz) Kamancnak ejtendő és szláv eredetű szó, amely »köves« helyet, (kamenec) jelent. A városka neve máig Kamenica. Van azonban egy másik magyarázat is, amely szerint Kamancs török eredetű személynév és »vaddisznó« jelent, akárcsak Tonuzóba neve. Hogy azonban itt — tekintet nélkül a helynév eredetére — török fajta nép telepedett meg, arra éppen a vidék szőlőművelő jellege adhat közelebbi útmutatást. Nagy Géza igen nagy valószínűséggel bizonyította, hogy Magyarország összes olyan bortermő vidékei, ahol a szőlőművelés még árpádkori eredetű, a honfoglaló magyarok nyolcadik törzséhez tartozó kabarok telephelye volt. Ezeket a kalizoknak nevezett törökfajú népelemeket látjuk feltűnni Hegyaljától kezdve, Egeren át Neszmélyig és Visontáig, a vaáli borvidéken át a budai szőlőterületeken keresztül Szekszárdig és Villányig. Magának a szőlőnek és bornak a neve is a csuvas-törökből magyarázható és nyilván összefügg jelenlétükkel.⁸⁴ Mármint a Száva mentén erős kaliz telepek voltak, melyek pogány, illetve több elemből összetett samaritánus-zsidó vallásukat évszázadokon keresztül megtartották. Különös előszeretettel telepítették őket ide, akárcsak a besenyőket, határőröknek.⁸⁵ A kalizoknak ez a csoportja még II. Géza korában is a könnyűlovasságot szolgáltatta, tehát nyilván nomadizáló pásztoréletet folytatott. A szávaszigeti kalizok még a XV. században is ragaszkodtak heterodox vallásukhoz és védtek feudális kötelemtől mentes életüket, éppen ezért hatott rájuk a patarének antifeudális érvelése. A szávamenti kaliz pásztorok és a villányi kaliz borvidék közé esik Kamonc, ugyancsak borvidék, ahol meg a szőlőmunkás kalizok között tudták a patarének hitüket terjeszteni.

lezve, hogy azok orthodoxok voltak. Ez valótlan. A felhozott érvek közül a nőülés és a földi javak becsülése megvolt minden fel nem avatottnál. Az előbbi kettő (a keresztség és a szentek tisztelése) külszínre minden elnyomatás esetén. A bomlófélben levő tanításban valamenyi együtt volt. Ciro Truhelka eredményeiről és a jugoszláv kísérletekről v. ö. Hadrovics László: *Revue de Histoire Comparée*. 1945, 217—222, 219. l.

⁸⁴ V. ö. Nagy Géza: *A honfoglalás Zemplénben*. Etnographia, 1912. 213—221. l. U. a.: *A honfoglalók és a turkok*. u. o. 1908. 67. l.

⁸⁵ V. ö. Gyóni Mátyás: *Kalizok, kazarok, kabarok, magyarok*. Klny. a Magyar Nyelv, 1938. évf.-ból.

Valószínűnek látszik tehát, hogy a kamanci patarén gyülekezet eredetileg szamaritánus hitet valló törökfajta rokonnép volt. A huszita felkelés idején az 1439. aug. 19-én felvett inquisitiós jegyzőkönyv már teljesen magyar nyelvűnek tünteti fel őket, csupa magyar nevet sorol fel (Korlát Balázs, Farkas János, Tátos Kelemen, Irigy András, Sajó György),⁸⁶ amelyekben azonban egyes pogány, illetve török elemek is kivehetők. A HtB nyelvének elemzése e szempontból meglepő sajátosságokat mutat.

Ezek a sajátosságok egyrészt a szamaritánus hit élő hagyományait engedik feltételezni, másrészt ezzel összefüggően a samanisztikus pogány emlékek szokatlanul erősen élő emlékeit mutatják, ami ugyancsak természetes, ha meggondoljuk, hogy a kalizok eredeti vallásos felfogása is demonizmussal teli zsidó-mohamedán és nyilvánvalóan pusztai elemeket tartalmazó egyistenhit volt.

Már említettük, hogy Abdiás próféta könyvének befejezésében az ott levő Ámen szó után egy glosszát fordítottak bele a szövegbe: »a hébereknél nincs ámen«. A glosszáló tehát az eredeti héber szöveget olvasta. A Bécsi-kódex folyamán azonban nem ez az egyetlen glossza, mely Izrael sorsával, vagy szokásaival foglalkozik.

Ezeket a glosszákat azonban még lehetne az eredeti latin szerkönyvek tartozékának is tekinteni, valamilyen különlegesen nagyműveltségű szerzetes munkájának. Az a mozzanat azonban, hogy a HtB az újszövetségi farizeusokat minden más európai bibliafordítástól eltérően lefordítja nemzeti nyelvre és »leváltaknak« nevezi őket, már aligha tulajdonítható idegen gloszátor szerepének. Ehhez hozzátartozik, hogy a patarének, akik magukat választottaknak, szimbolikus értelemben Izrael népének nevezték, a görög és katolikus papságot a források szerint a farizeusokkal azonosították.⁸⁷ Itt azonban arról van szó, hogy a farizeus (héb. p^rusim) szó eredeti jelentése valóban másfélezer évvel korábban éppen az volt, hogy »elkülönült«, mert hívei nagyjából a nép többségétől elszakadt tudós felekezet voltak. A fordító tehát olyan környezetben élt, ahol a farizeus szónak értelme megvolt a hagyományban, és azt a feudális papságra értették. Az elnyomott nép haragja tör ki az olyan tudatos fordításokban, amikor a »főpapok és farizeusok« kitételt (pontifices et pharisei) az evangéliumok ellenszenvet keltő jeleneteiben »püspökök és leváltak« kifejezéssel adja vissza (János VII. 45, XI. 47, 56).

Ezen túlmenően is vannak olyan vonások, amelyek szerint a gyülekezet nem szimbolikus, de történetileg azonosította magát az ószövetség népével.

A fordítás a bibliai *filiszteusokat* következetesen a kunok társnépének, a »jászoknak« nevével fordítja. Ezt régebben speciális moldvai körülményekkel magyaráztuk, azzal, hogy Nagy kunország fő helyét Jászvásárnak hívták

⁸⁶ Ld. Fermendzin: I. m. 173. l.

⁸⁷ V. ö. Hodinka: i. m. 55. l. és Broeckx: i. m. 299. l.

(Jassy) és nyilván ezért történt az azonosítás. Azt hittük, hogy az allegorikus értelmezés alkalmi jellegű. Azonban a filiszteusokat már az Apoc-ródexben is így fordítják, amely pedig még Magyarországon keletkezett. Sőt latin oklevelek a jászok nevét latinul »Philistaei«-nek adják vissza. Tehát az azonosítás nem alkalmi és szimbolikus, hanem történeti jellegű. Vagy maguk a jászok, vagy a velük együtt megjelenő kunok hozták magukkal. Onnan hozták, ahol hosszabb ideig voltak megtelepedve olyan nép szomszédságában, amely zsidó hiten volt, magát Izrael utódának tartotta és a szomszédos összeteket (jászok) pogány filiszteusoknak. Ilyen hely a kazar bíródalom volt, a Kaukázus tövében, ahol a kaliz-kabarok valóban az összetek szomszédságában éltek. Így azután a kalizok tudatában történeti hagyomány volt ez az azonosítás. Lehetett annál inkább, mert a bizánciak éppen a könnyűlovas kaliz határőrökkel szemben Bodonyban (Viddin) jász lovasokat tartottak zsoldban.⁸⁸

Nem kevésbé meglepő a HtB pogány samanisztikus fogalomkincse. Kisebb jelentőségű körülmény az, hogy a sorshúzást következetesen nyilerezstésnek nevezi, elvégre a paraszti földközösségek földjének felosztása automatikusan fenntartotta a sorshúzásnak ezt a pogány módját. Még az is öntudatlanul tovább élő és széleskörű magyar néphagyomány lehetett, hogy a paráználkodás latin fogalmára egy ismert afrodiziakum, a beléndek nevéből képzett magyar kifejezést ad: »beléndezkedik« és »beléndesség«. Már pogány vallási elem fennmaradását mutatja, amikor a vízen járó Jézust a »tündér« szóból képzett »tündérlet«-nek nevezi.

Persze a néphagyományban a pogány és az európai babona elemei összekeveredtek. A beléndek pl., a boszorkánykenőcsnek európaszerte ismert alapanyaga volt s ha Baruch könyvében a Bécsi-kódex egyik fordítója egy démonikus jelenetben a »macskákat« (cattae) »nyomóknak« fordítja, azt éppen úgy lehetett a macskákká változó incubus értelmű boszorkánynak tulajdonítani, mint ahogy a boszorkány eredetileg török-csuvas nevének, mely szintén »nyomó«-t jelentett és amelyet a kamanci kalizok még érthettek.⁸⁹

Nem szabad elfeledni, hogy a HtB. a gyulafehérvári krónika híradása szerint papdeákok fordítása. Tudjuk, hogy a deákság a középkorban garabonciáskodott. Orvoslással, varázslással, jóslással foglalkozott.⁹⁰ Tudjuk azt is, hogy a patarének különös előszeretettel foglalkoztak orvoslással. Ezek a varázslással foglalkozó kitételek a deák szerzőkre vallanak és műveltségükön a középkori elem és a pogány hagyomány pontosan úgy forr össze, mint a garabonciás diák alakjában a pogány sámáné, a táltosé a papdeák sekély »műveltségével«. Erre kétségbevonhatatlan bizonyítékunk van. Dániel könyve

⁸⁸ A filiszteusok fordítása jászokra v. ö. Kardos Tibor: i. m. 73. l.; a bodonyi jász őrségre Györffy György hívta fel figyelmemet.

⁸⁹ V. ö. Ligeti Lajos: *Boszorkány*, Magyar Nyelv, 1947. 10—17. l.

⁹⁰ A garabonciás diákról, történeti eredetéről, a samanisztikus hagyománnyal való egybeolvadásról ld. Kardos Tibor: *Deákműveltség és magyar renaissance*, Századok, 1939. 319, 331—338. l.

(III. 19) arról beszél, hogy a babiloni király, Nabukadnezár arcának vonásai elborultak (*aspectus faciei illius*). A Bécsi-kódex ezt így fordítja: »ő orcájának *nemzése* megváltoztaték«. Az »*aspectus*« szónak a »tekintet« szó felel meg, a »nemzés« szó úgy került bele a fordításba, hogy a fordító deák asztrológiai varázslással foglalkozott, ugyanis a középkori asztrológiában nevezik a csillagok összhelyzetét egy adott pillanatban »*aspectus*«-nak és ez az adott pillanat, melyben az ember arcvonásai, jelleme és sorsa rögzítődik, a születés, vagy *nemzés* pillanata. Enélkül a fordítás érthetetlen.⁹¹

Ezek az adatok persze mellesleg mind a bibliafordítás népies-eretnek mivoltát bizonyítják akkor is, ha csupán a fordító patarén papdeákok műveltségére lennének jellemzőek. De ennél tovább kell mennünk. A fordítás eleven samanisztikus hagyományt is feltár. Ha például a Bécsi-kódexben babiloni — tehát az ószövetségi papi rendhez viszonyítva pogány — papi csoportokról van szó, akkor a mágusokat (magi) többször »táltosoknak« fordítják. A víziók önkívületi állapotára (*extasis*) egy olyan kifejezést használ, mely régi irodalmi emlékeinkben egyedül áll: a sámán elrejtőzését kifejező »rütet« szót. Ez azt jelölte amikor a »táltos« bódítószerek igénybevételevel és önszuggesztióval mesterséges önkívületi állapotba ejtette magát és abból felébredve, a látottakat mint a szellemek parancsát közölte a körülállókkal. Habakuk próféta harmadik prologusában így magyarázza a járatos szerző saját kifejezését: »Ki kedég rütetben azaz kételen szól, sem szólást, sem veszteglést nem vall ő hatalmában.« Ide tartozik annak megemlítése, hogy a pogány kunok között olyan erővel élt a samanizmus, hogy még évszázadok multán is amikor Bandini püspök a XVII. század közepetáján Moldvában jár, gyakori jelenség a »rütet«. A püspök le is írja jelentésében egy ilyen elrejtőzés lefolyását.⁹² A HtB fordításának egyik gyakori kifejezése az »áldomás«, melyet az »áldozat« szinonimájaként használ nem lakoma, hanem vallásos cselekmény értelmében. Végül említsük meg azt, hogy a pogány istenidéző fordulatokra emlékeztet, amikor Zakariás pap megy áldozati tüzet gerjeszteni a templomba, az eredeti szöveg átalakításával (*in ordine vicis suae*) így fordítja háromszoros betűrímmel »ő szerének szerzete szerint«. (Lukács I. 8.) Ebben a kifejezésben az ősi pogány áldozati szertartást kifejező »szer« szót a primitív vallásos cselekményekre emlékeztető módon háromszor ismétli. A vogul-osztyák hőseinekhez kell fordulnunk, hogy hasonló stílussal találkozzunk, igaz hogy ott aztán lépten-nyomon.

⁹¹ Szerepel egy másik asztrológiai kitétel, az »*ascendens*« is, mellyel azt fejezik ki, hogy a csillagkép a házakra beosztott mennybolton az adott »ház«-ban felkelő jellegű. Ahol az Újszövetség a szántóvetőről mond példázatot (Márk, IV. 7.) az eredetiben arról van szó, hogy a jó földbe esett kalász »emelkedő és növekvő termést hozott« (*dabat fructum ascendentem et crescentem*). A deák-fordító a horoszkópkészítés, illetve csillagjósítás gyakorlatában ismert ascendenst asztrológiailag értelmezte és a »felkelő« szóval fordította.

⁹² »A varázslatokról« ld. Domokos: i. m. 516. l.; Györffy István: *A bűbájlás a moldvaiaknál*, Etnographia, 1925. 169. l.

Ha azt akarnánk bizonyítani csupán, hogy mindez moldvai kun környezetre utal — ez természetesen a fordítás egy részének moldvai, tehát huszita eredetét bizonyítja — akkor még azt is hozzátehetnénk, hogy a »bor« és »venerék« mellett szerepel részegítő ital neveként a fordításban a kunsör, a »boza« is. Kétségtávol szoros együttélés alakult ki Moldvában, esetleg huszita misszió is működött a jászok és kunok között.

Ha azonban a samanisztikus fogalmak csupán a kun környezetből kerültek volna a fordításba, idegen gyökű átvételek lennének, mint a »boza«. Azonban ettől az egy példától eltekintve csupa ősi magyar szó, amelyek már a Magyarországon keletkezett részben is megtalálhatók. Nincs más megoldás, mint hogy a helyi hagyomány elemei. A szociális környezet érvényesülése a fordítók szókinésében erős. Láttuk, hogy a szőlőműveléssel való foglalkozás milyen alakítóan hatott a fordításra. Ugyanígy visszatükröződik rajta a gyülekezet pásztorelemeinek a foglalkozása, amikor pl. a Bécsi-kódex egyik fordítója az »Ephraim szelet nevel« (pascit : táplál, nevel), úgy fordítja, hogy »Ephraim szelet őriz« (Abdiás 19). Ugyanis a pásztor úgy táplálja nyáját, hogy legelteti, vagyis őriz. A fordító gondolatvilágában amint a szőlőművelés, úgy a pásztorélet fogalmi is elsődlegesek. A fordítók népi gondolkodásmódja elemi erővel tör fel a fordítás kifejezéseiből akár a mindennapos életről, akár a hiedelmekről, akár pedig az antifeudális harc vallásos megnyilatkozásairól van szó.

VI.

Végezetül rá kell térnünk a fordítás szerepére, a forradalmi mozgalmakban. A biblia rengeteg alkalmat adott arra, hogy az elnyomott nép önmagára és harcára vonatkoztassa. Azonban nagy az eltolódás a két bibliai rész használata tekintetében. A katolikus rítus középpontjában az újszövetség állott és a patarének is erre helyezték a súlyt, sőt a fizikai világot teremtő rossz istennel együtt elvetették kinyilatkoztatását is, az ószövetséget, kivéve a prófétai részeket, melyek jóslatokat tartalmaznak Jézus eljövételére. A pikardok és táboriták viszont egyenlő fontosságot tulajdonítottak az ó- és az újszövetségnek, sőt forradalmi cselekményeiknek az ószövetség felelt meg igazán. Jellemző, hogy a Bécsi-kódexben is olyan lectionarium részt fordítottak, mely egy sor prófétai művet tartalmazott. Hihető, hogy e kiválasztásban a halványuló patarén gondolkodás is szerepet játszott.⁹³ De a fő ok mégis az volt, amit említettünk, hogy a pikardok és táboriták forradalmi lendülete innen kapott támogatást. Az evangéliumok a teljes egyenlőségre, a gazdagok-

⁹³ A bogumilek nem vetették el az ószövetségből a zsoltárokat és a prófétákat. Ezek elfogadhatók voltak, amennyiben alkotóikat »a szent szellem« ihlette. Még külön jellemző a keleti (bosnyák-dalmát-bolgár) ágra, hogy a félrevezetést is megengedhetőnek tartották az üldöztetések ellen. Ez a fordítás első részének katolikus külsőségeire is bizonyos támpontot ad. V. ö. *Dictionnaire de la théologie catholique*, Tom. II. 929. l.

kal szemben a szegények felmagasztalására adtak idézeteket. Elkülönítették az igazakat a hamis hatalmasoktól, vigasztalást és reményt adtak a végső győzelemre. A János-evangélium és a többi újszövetségi könyv az isteni teremtmény »szellemét« birtokosának, a megvalósítandó új rend letéteményeseinek mutatta a gyülekezetet. A patarén-huszita vezetők önmagukra ismertek a próféták alakjában, akik biztatták és bátorították a népet üldözés idején, akik »forbátlatot« ígértek Jeruzsálem lerombolásáért, a Makkabeusok alakjában, akiket semmi el nem tántoríthatott meggyőződésüktől. A táborita, pikard és patarén csoportok harcos asszonyai Judith, Eszter, Ruth alakjában láttak példaképet. A Bécsi-kódex alapjául szolgáló »lectionárium« éppen ezeket tartalmazza, hősi és vigasztaló könyvei pontosan megfeleltek a kamanci gyülekezet küzdelmeinek. Az evangéliumok és zsoltárok reményt és kitaratást adtak Délmagyarországon, a Bécsi-kódex könyveinek kemény hangja azonos a táborita cikkelyek hangjával. A táboriták istenének »nyelve, miként az emésztő tűz, lehelle, miként a zúgó vizek«. Ez az isten a bosszú megszemélyesítője, akinek segítségét kérték híres harci dalukban a domazslicei ütközet előtt.

A fejlődés eme korábbi fokára még jobban érvényes, amit Marx a nagy angol forradalomra mondott : »Cromwell és az angol nép az ótestamentumból vették a nyelvet, a szenvedélyeket és illúziókat polgári forradalmuk számára.«⁹⁴ Hiszen két évszázaddal korábban a paraszti-plebejus tömegek harcolnak itt, »amelyeknek lelkét kizárólag vallással táplálták«. A pikárdok és táboriták árvíz és tűzvészszerű istene senki más, mint a fegyveres paraszti felkelésnek megszemélyesítője. Ezt érezzük a magyar husziták Náhúm prófétájának szavaiban is : »Úr hirtelen vészben és Ő uta forgószeiben és Ő lábainak pora ködök... Hegyek megindoltanak Őtölle és halmok megpusztelejtattanak és föld reszketett Ő orcájától... Ő méltatlankodattya kiöttetett mint tűz és kövek megfeszlettenek őtölle«. (I. 3, 6—7.) Mennyire hasonlít ez az isten népéhez, melyről ugyanez a prófeta mondja a diadal pillanatában : »Ő nézések monnal lámpások, monnal futó villamatok«.

Világos, hogy a bibliai szöveg, melyet a fegyveres nép számára felolvasnak, ugyanazt a szerepet töltötte be, mint a huszita harci dalok, a kantilénák. Az egyház tisztában volt ezzel. Éppen ezért a népi nyelvű bibliafordítás körüli vita középpontjában az a kérdés állott : ki magyarázza a bibliát : az egyház vagy maga a nép? A feudális egyház monopolizálta a túlvilágot, hogy uralkodhasson a földön, ezért teljes erejével ragaszkodott a közvetítő szerepéhez. Viszont a népi laikus mozgalmak éppen ezt a közvetítő szerepet akarják megszüntetni. A nép által birtokba vett biblia a feudális egyházat helyettesíti a kegyelmi eszközök egész tanával egyetemben. A nép kezébe

⁹⁴ V. ö. Marx : *Louis Bonaparte Brumaire 18.-ja*. Marx-Engels : *Válogatott Művei*, Budapest, Szikra, 1949. I. 226. l.

vette a magyarázatot is. Amint létrehozta a hitháborúk istenét a maga hasonlatosságára, úgy rendezte be a másvilágot is a maga nyomorúsága ellentétéként. A patarén mennyországban pl. nincs hideg és éhség, egyszerre van örök tavasz és gyümölcsérés.⁹⁵ A pikardok és a táboríták már lehozzák a földre ezt a paradicsomot, mint közvetlen célt: le kell törni az urakat, el kell pusztítani a bűnös városokat és bekövetkezik a földi paradicsom korszaka, amikor a kinyilatkoztatás megszűnik irotnak lenni, mindenki szívében fogja hordani.

Világos, hogy a táborita tanításnak ez az aktív, az írott kinyilatkoztatást már-már pótló gondolata Münzer Tamásnál folytatódik.⁹⁶ Amint a pikardok megpróbálták zárt közösséget alkotni, éppenúgy a táboríták is, csak sokkal nagyobb sikerrel és példamutatóan. Tábor városának szervezete és fennállása akkor is életképes maradt, amikor a kelyhesek árulása folytán a táborita katonai hatalom lehanyatlott. A hadi kommunizmus egyes intézményei, mint pl. a fogyasztási kommunizmusra utaló »közös tartályok« megszűntek, azonban a csoportiparnak (négyezer takács dolgozott Táborban!) szokatlan mérvű koncentrációja és egyidejűleg nyersanyagtermelő majorok birtoklása és kereskedelem társadalmilag szervezett munkafolyamatra, a termelő kommunizmus kísérletére enged következtetni.⁹⁷

Ennek a roppant népi erőfeszítésnek jogcíme a biblia, mert az újat csak a régivel tudják kifejezni. Az egyház tehát szembeszegül a forradalmi célú bibliafordítással. A katolikus vitairodalom érvei a népi nyelvű biblia ellen sokszor kifejezésről kifejezésre azonosak. Az egyházi álláspontot a Wycliff tanítványaival vitatkozó Butler nevű dominikánus fejtette ki a leggátlástalanabban s éppen ezért az ő érvelése a legjellemzőbb. Butler szerint a nép ne olvassa, hanem hallgassa a bibliát, az önálló olvasás nélkülözi az egyházi férfiak megbízható értelmezését. Annál veszélyesebb, minél nagyobb tömeg jut hozzá. Már pedig a nép rengeteg emberből áll, a nép ne olvasson, hanem imádkozzon! A hűnbeesés óta az ember egyformán félreérti a dolgokat, akár könnyűek azok, akár nehezek. Ezért a megismerés csak hierarchikusan, a magasabb rend akaratából következhetik be. Nem a bibliaolvasás a fontos, hanem a keresztség, az oltáriszentség és főként, aki ezeket közvetíti: a pap. A nép nem képes istent a maga erejéből megismerni. Az ilyen közvetlen megismerés felforgatásra vezet. Nyíltan megírja, hogy a nép közvetlen bibliaolvasásának forradalmi szerepétől tart: »Téves ismeretre vezet, tévelygésre,

⁹⁵ V. ö. Broeckx: i. m. 104. l.

⁹⁶ V. ö. M. M. Szmirin: *Münzer Tamás népi reformációja. A magyar kiadás tördelt kefelevonata*, 225—235. l.

⁹⁷ A közös tartályokról u. a. i. m. 237—38. l. — Négyezer takács dolgozott Tábor városában, v. ö. Aeneas Sylvius: *Dialogus contra Bohemos et Taboritas* Opera Basileae 662. l. Joggal gondolhatunk közös gyapjufonó és szövő üzemekre, hiszen ilyeneket már előttük is fenntartottak a kathar gyűlékezetek (operatoria). V. ö. Broeckx: i. m. 306. l.

hitetlenségre, mindenképpen *felfuvalkodásra, a világi hatalom és törvény tagadására és felforgatására.*⁹⁸

A biblia népi magyarázata valóban homlokegyenest ellenkezett a feudalizmusával. Az a belenyugvásra és távoli ígéretekre keresett támaszt a szövegben, a nép a maga igazságára. A sokat emlegetett isteni törvény «evangeliumi igazsága» semmi más, mint az elnyomott és fejlődésükben gátolt társadalmi osztályok igazsága. A feudális urak »szabadsága« a nép elnyomatását jelentette és a vallási türelmetlenséget, az üldözést, a nép szabadsága viszont az urak és a feudális egyház elkergetését. A feudális műveltek lenézését a nép iránt, mely nem tudta a feudális egyház és állam latin nyelvét, visszafordítják rájuk. A táborita krónika az idegen nyelven miséző papról azt írja, hogy »barbár nyelven bög».⁹⁹ Szembeállítják vele a nép által érthető népi nyelvet. Hatalmas erejű népi és plebejus humanizmus keletkezik, melynek megfelelője Itáliában is megvolt Dante korában. A felkelt Prága város manifestumaiban, melyet Velence városához, majd pedig az egész kereszténységhez intéz, a császári és papi zsarnoksággal, embertelenséggel, kegyetlenséggel (tyrannis, immanitas, crudelitas) szembeállítja a társadalmi igazságot, a szabadság emberiségét (humanitas).¹⁰⁰

Ennek a népi értelmű humanizmusnak megvan a forrása a bibliában egyes késői ószövetségi könyvekben (Eszter könyve, Makkabeusok könyvei) nyilván az alexandriai görög kultúra egyes hasonló gondolataiból merítve. Éppen a Bécsi-kódex az, melynek magyar tolmácsolásában először jelenik meg magyar földön és magyarul ez a fogalom, »humanitás«. Az idegen makedon Hámánról van szó, akit Artaxerxes, perzsa király »emberséggel« (humanitas), illetve »kegyességgel« (humanitas) felemt, de aki ezért vele szemben nem volt hálás, *alattvalóit pedig elnyomta*. A szöveg ezért megrója, kiemelve *»enfelmagasztatásnak dagadványát«* és *»kegyetlenségét«* (crudelitas).¹⁰¹

⁹⁸ »Butler's Determination: consulendum est vulgari populo ne Scripturam Sacram legere cupiant.« Deanesly: Appendix II. 402—415. l.; Butler a vita során Majmonidest idézi: »sapientes prohibent plana legis populo ne panderentur, quia illa plana vel inducunt mali, quam pessimam cognitionem vel in errorem vel incredulitatem malam in veritatem Creatoris, vel in elationem omnimodam et negationem principatum legis et subvertit.« U. o. 413. l.

⁹⁹ »melius loquerentur quinque verba in sensu populi, quam decem milia (si) sic mugiunt barbarizantes...« Höfler: i. m. i. h. VI. Wien 1865. 580. l. (Utalás egy bibliai helyre: »sed in Ecclesia volo quinque verba sensu meo loqui, ut et alios instrum: quam decem milia verborum in lingua.« (Pál I. Kor. XIV. 19.)

¹⁰⁰ Manifestum a velenceiekhez (1420. júl. 10.) F. Palacky: *Urkundliche Beiträge zur Geschichte des Hussitenkrieges*, Prag; II. Bd. 1873. 39-43.; Manifestum a kereszténységhez (1421. febr. 8.). U. o. 487-494. l.

¹⁰¹ A szóbanforgó rész: »Multi bonitate principum et honore qui in eos collatus est, abusi sunt in superbiam et non solum subiectos regibus nituntur opprimere, sed datam sibi gloriam non ferentes in ipsos qui dederunt moluntur insidias. Nec contenti sunt gratias non agere et humanitatis in se iura violare, sed Dei quoque cuncta cernentibus arbitrantur se posse fugere sententiam.« (Ester: XVI. 2—4.) A fordító a fentebb említett sajtóságon kívül is nagy változtatást visz végbe: a fordítás nem tisztviselőkről szól, hanem *fejedelmekről*, nem isten ítéletéről, hanem *törvényről*. Ez a szöveg forradalmi áthangolása: »Sok fejedelmek jószággal és tisztességgel, kik ő beléjük adattattak visszaállítottak

Fordításunk szóhasználatában világosan látszik, hogy a fordító a fogalmat a feudális elnyomás és gőg kegyetlenségének tükrében látja. Ezért használja a »kegyességet« az »emberség« szinonimájaként, melynek ellentéte a gőg és »kegyetlenség«. Le kell szögeznünk tehát, hogy az »emberiesség« első magyar megjelenése antifeudális, népi jellegű.

A Makkabeusok-könyvében is előfordul a »humanitas«, amidőn a művelt és hős Eleázárt — bár nem egyenrangú és idegen — *barátságból* meg akarják menteni. A feudalizmus világa a lovagi érdekközösséget tudta csupán barátság mezébe öltöztetni. Az ilyen »emberség«, az emberi megbecsülésen alapuló szolidaritás ismeretlen volt előtte. Még megkapóbb, hogy a huszita fordító az üldözött Eleázár »veleszületett« nemességét (ingenita nobilitas) nehogy félreérthessék, egyszerűen »nemesség«-nek fordítja. Úgy fogja fel, mint Husz János egyetemi beszédeiben: a nemesség egyetlen formája a lelki nemesség, a hősi jellem.¹⁰² A fordításnak ez a tudatos, külön útja teljességgel összhangban van a Bécsi-kódex alább tárgyalandó félreérthetetlen különleges fordításával.

Meg kell jegyeznünk, hogy mindkét most tárgyalt bibliai esemény igazságtétellel záródik. A Bécsi-kódex úgyszólván minden könyvének ez a lényege, az elnyomatás és igazságtalanság jóvátétele, a »szentek«, vagyis a patarén-huszita hívek diadala: »Eljő napoknak véne és ítéletet ad a Felséges szentinek és az üdő eljöve és az országot megvevék a szentek« (Dániel, VII. 22.). Itt csak a magyar fordításban van a szenteknek aktív szerepe, hogy tudniillik »elfoglalták« az országot (megvevék). A latin eredetiben csak »elnyerték« (obtinuerunt).

A fordító izgalma tetőpontra emelkedik olyan prófétáknál, akik a szegény nép felkelését ábrázolják, mint Joel és különösen Ámos, aki »pásztor és paraszt« volt és, aki »valóbizon próféta nem lehetett volna, hanemha élészte pásztor nem volt volna«. Ennek a pásztorságnak világos értelme volt a fordítók előtt. A Prologus a gyülekezetet vezető pappal azonosítja a pásztort és így a pásztor és próféta fogalma alatt a fordítók önmagukat értették. A sze-

keveltségben és nemcsak királyoknak alázkodtakat erőködnek megnyomorejtani a nekik adatott dicsőséget nem viselvén, de azokra, akik adták, faragnak álnokságot. Sem elégettettek meg hálálatokat adván a jól tételekről és ő benne való kegyességnek törvényét megtörvén, de alajtják őmagokat eltávoztatni a mendenek látó Istennek törvényét is. — A másik idézet fontos része: »Aman... Macedon alienusquo a Persarum sanguine et pietatem nostram sua crudelitate commaculans peregrinus a nobis susceptus est et tantum in se expertus humanitatem, ut pater noster vocaretur.« (Ester, XVI. 10—11.) Magyarul: »Ámán... macedóniai és idegen perzsaiak véréből és mű kegyességönket megfertéztetvén ő kegyetlenségével és zarándok műtölnök fogadtaték és ezután ő benne emberséget megbizonyítván, hogy mű atyánknak hívattaték.«

¹⁰² Az Eleázárra vonatkozó szövegrész: »Propter veterem amicitiam hanc in se faciebant humanitatem (a férfinak régi barátságaiért teszik övele ez embersége), Makkabeusok, II. 6. fejelet 22. v.) és: »Ingenitae nobilitatis canitiem« (ő nemességének őszségét. U. o. 23. v.). — A tétel Husz Jánosnál: »Nobilitas sola est quae animum moribus ornat.« Magister Hus: Recommendatio Baccalaurei (1405). Höfler: i. m. i. h. 98. l.

mélyükben megjelenő Ámos próféta büntetést hirdet a hatalmasok ellen, mert »megtörik szegényeknek fejeket földnek pora felett«. (II. 7.). Mert megnyomorítják a szegényt: »Azért, hogy megnyomorítjátok vala a szegényt és a választott foszlatot elveszitek vala őtölle, házakat négyszegő kővel raktok és nem lakoztok őbenne, igen szerelmes szőlőket plántáltok és nem iszjátok ő borát. (V. 11.). Ámos könyve minduntalan a szegények elnyomatásáról beszél, de szigorú ítélettel és a boldog új világ rajzával zárul.

A népi felkelés rövid parancsát is megtalálták Joel próféta könyvében: »Törjétek meg tü szántóvasaitokat törökbe, és tü kapáitokat láncsákba!« (III. 10).

Éppen ezekben a könyvekben a fordító olyan változtatásokat visz végbe a szövegen, melyek a fordítás forradalmi célkitűzéseit konkrétan bizonyítják. Ha pl. a szövegben kétszer fordul elő a gyilkolás völgye (in valle concisionis), akkor másodízben »a válasz völgyének« vagyis a »megtörlés völgyének« fordítják.¹⁰³ Amikor Ámos próféta feddi a gyülekezetet, amiért megtöri a törvény lényegét és ugyanakkor álszent módon külsőleg megtartja a szertartásokat, áldoz az oltáron stb., a fordító kihagyja azt a kifejezést, mely szerint megadják »három napon keresztül a dézsmát« (tribus diebus decimas vestras, (IV. 4.) Ez a szövegcsönkítés az egész fordításnak politikai szempontból egyik legjelentősebb sajátága, mert a huszita felkelés fő kiváltó oka a feudális szolgáltatások és különösképpen a pénzben fizetendő dézsma volt. Ez volt az, amit a telepések Moldvában többé nem fizettek: a dézsma. Van azonban ehhez hasonló és ezt teljesen kiegészítő kihagyás még kettő. Mikeás harmadik fejezetében arról van szó, hogy a nép fejedelmei ajándékért ítélték, papjai bérért tanítottak és prófétái pénzért jövendöltek. Azonban láttuk, hogy ha a fordítók valóban a patarén-huszita gyülekezet vezetői voltak, akkor fokozottan önmagukra kellett érteniök márcsak az Ámos prolóógus alapján is az igaz próféták szerepét, akik elkülönülnek a hamisaktól. A fordítók itt azután ennek bizonyítékát adják. Kihagyják a fordításból az önmagukra vonatkoztatható részt, hogy t. i. *a nép prófétái pénzért jövendölnek*. A Bécsi-kódex így szól: »Ő fejedelmi ajándékokban ítélnék vala és ő papi bérért tanejtnak vala mondvák minemde Űr nem tü középpettetek és nem jönnek türeátok gonoszok.« (Mikeás, III. 11.) Hogy ez mennyire így van, azt azzal is bizonyítani lehet, hogy amikor Márk-evangéliumának azt a híres helyét kell magyarul visszaadni, hogy senkisésem próféta hazájában (Márk, VI. 4.), a fordító kihagyja a kiegészítő folytatást, hogy »*saját házában és rokonságában*« (et in domo sua et in cognatione sua). Nyilván a két kamanci papdeákat, a gyülekezet prófétáit híveik és rokonaik követték. Ott voltak

¹⁰³ A Vulgata szövege: »Populi populi in valle concisionis, quia iuxta est dies Domini in valle concisionis« (Joel, II. 14.). Magyar fordításban a Bécsi-kódex így adja: »Még sokasolt ő gonoszságok a népek öldökleiteinek völgyében, mert közel Űrnak napja a válasznak völgyében.«

azok között az »esztelen« férfiak és nők között, akik a források szerint vezetésükkel éjnek idején kiszöktek Moldvába.¹⁰⁴ A próféták személyének önmagukra vonatkoztatásával szemben elsőrangú ellenpróba viszont, hogy Zsuzsanna történetének aljas véneit, ahol csak erre a Vulgata »kifejezése módot ad — ahol az eredeti nem »senes«-t, hanem görög szóval »presbyteri«-t mond, — »papok«-kal fordítja. Tekintve, hogy máshelyütt görög szavakat viszonylag jól tolmácsol, nem hihető, hogy félreértésről van szó.¹⁰⁵ A huszita felkelés viharos kitételeire gondoljunk a papok concubinatusai és hasonló cselekményei ellen.

Nem vitás, hogy bibliafordításunk patarén-huszita forradalmi alkotás. Annak szánták magyar földön is a bibliát, illetve annak magyarázatát, aminek Csehországban : harci eszköznek.

A huszita háború vezetői a mindenkit összefogó (mert mindenkire érvényes) népi nyelvű biblia, mint ideológiai fegyver segítségével vívják meg harcukat. Előtérbe nyomul a népi nyelv, a nemzeti összetartozás lényeges és nagyrahatott eleme. Nép és nyelv a huszita iratokban egyet jelent. A népi nyelvet, mely — mint Sztálin mondja — »közös és minden társadalmi osztály tulajdona« szembeszegezik, mint politikai és irodalmi eszközt a kozmopolita és szűk osztályérdekeket képviselő feudális egyház és állam idegen technikai nyelvével, a latinnal és az országban eluralkodó német papok és bárók idegen nyelvével. Általa képesek egyesíteni nemeseket, polgárokat, a forradalmi mozgalom legaktívabb elemeivel, a plebejusokkal és parasztokkal. A cseh husziták diplomáciai aktái a cseh népet és az egyes népeket így nevezik : »a mi nyelvünk« vagy »cseh nyelv«, »magyar nyelv«.¹⁰⁶

Az a népfogalom azonban, melyet a husziták így fejeznek ki, bár biblikus eredetű, mégsem azonos a bibliai használattal. Mert a bibliában nem jelent többet, mint világos megkülönböztető jegyet a népek között. Itt azonban a mozgásban levő, forradalmi népnek olyan ismertető jele, mint a zászlókra hímzett, ruhákra varrott, várkapukra és templomokra festett kehely. A magyar husziták öntudatában is a nyelvnek és népnek ez az azonossága következett be, amely az 1439-i budai országgyűlésen a pontosan

¹⁰⁴ »Thomas et Valentinus cum quibusdam hominibus insanis et mulierculis consilio inito nocte recedentes ad regnum Moldvae intraverunt.« Toldy : i. h. 240. l.

¹⁰⁵ A fordító »két vén bírakat«, »két véneket« és változatait mondja, Dániel XIII. 5, 7, 16, 19, 24, 41, 50. v.; viszont »a két papokat«, vagy »a papokat« u. o. 34, 36, 61. v. — Figyelemreméltó, hogy a János-evangélium papi fejedelmeit (pontifices), akik Jézust meghurcolják milyen kitartóan püspököknek fordítja. — Görög tudására jellemző helyek : Nycteorax : bagoly (Zsolt. CI. 8.), agonia : viadal (Lukács, XXII. 44.) basilica : király háza (Eszter, V. 1.); a Vulgata romlott alakját : corbanam-ot kijavítja a némileg jobb corbanon-ra (χορβανός).

¹⁰⁶ »Bohemicae nationis linguagium« I. Höfler i. m. i. h. 481. l.; »honorem dieti linguagii« (a csehekre érti) I. Palacky : i. h. I. 78. l.; »nos et linguagium nostrum« I. U. o. I. 44.; »de tuenda lege Dei ac honore linguagii nostri« U. o. II. 361.; Zsigmond császár hadai a szegény parasztokat »pusztán nyelvük iránti gyűlöletből« (nudo odio linguagii) üldözik és gyilkolják. I. U. o. 489. l.; »lingua vestra Hungarorum« U. o. II. 303. l.

azonos kifejezésben is megnyilvánul.¹⁰⁷ De főként ez hajtotta előre roppant erővel a magyar bibliafordítást. Valahányszor a Bécsi-kódex prologusai »a mű nyelvünket« emlegetik, ez az irodalmi és politikai öntudat hatja át a kifejezéseket.

Ez a rendkívüli hajtóerő szükséges is volt, mert a feladat, amire a HtB magyar fordítói vállalkoztak, szinte emberfeletti volt. A magyar nyelvet írott irodalomra eddig alig alkalmazták, s a magyar nyelv szűk volt és merev. A XV. sz. első évtizedének meggyorsuló fejlődése a pénzgazdálkodás és városi-asság kibontakozásának terén maga mögött hagyta a nyelv kifejezéseit, szükség volt bővítésére. A magyar nyelv írása pontatlan és ügyetlen volt, a kiejtéstől távolálló. Ugyanekkor a fordítókra váró feladat, mint nyelvi tolmácsolás, a legnehezebbek egyike. A biblia egy nagy kultúra, sőt évezredek kultúrák örököse és irodalmi gyűjteménye. Ennek a történeti kultúrának teljes gazdagságát kellett visszaadni fogalomról-fogalomra, kifejezésről-kifejezésre. Az absztrakciók és az egyéni élet, a lelki folyamatok kifejezéseinek tömegét hozta magával, melyeket magyarul kellett tolmácsolni. A polgárság Dávid király zsoltárainak párbeszédeiben megtalálta legfőbb törekvésének irodalmi kifejezését, az értelmi és érzelmi öntudat szavait. Amit Németországban a misztika végzett el, Eckhart és Tauler nyelve, amit Itáliában a dolce stil nuovo pszichológizmusa valósított meg, annak keresztülvitele nálunk jórészt a bibliafordítókra hárult.

Az a kifejezésbeli gyakorlat és nyelvkincs, melyre támaszkodtak, hármas volt. Részben az ünnepi misék kötelező szemelvényei, a perikópák voltak ezek, melyeket a nép számára le kellett fordítani. Ezt ugyan orális hagyománynak is elképzelhetnénk, azonban van egy merőben új adatunk a XIV. sz. derekáról, melyben Jacopo Passavanti egy traktátusában arról ad hírt, hogy az akkori német, magyar és angol bibliafordítások nehézkesek és homályosak.¹⁰⁸ Semmi közelebbit azonban nem mond.

A másik forrás a magyarnyelvű, patarén irodalom lehetett. Nehéz elképzelni, hogy a Délvidéken magyarok és szlávok együtt élve nem adták át

¹⁰⁷ »...cuiuscumque nationis et linguagii«. *Magyar Törvénytár*, I. 280—81. l.; Kardos Tibor: i. m. 142. l.

¹⁰⁸ Jacopo Passavanti 1300 körül született Firenzében és élete utolsó jelentékeny részét is ott töltötte. Az a műve, melyben a szóbanforgó kitétel előfordul, 1354-re megy vissza. A szöveg így hangzik: »In certi libri della Scrittura e de' dottori, che sono volgarizzati si puote leggere, ma con buona cautela; Sanza ch'egli avviliscono la Scrittura; la quale con alte sentenzie e isquisiti latini con begli colori rettorici e di leggiadro stile adorna, quale col parlare mozzo la tronca come e' Franceschi e' Provenzali; quali collo scuro linguaggio l'offusciano come i Tedeschi, Ungheri, e Inghilesi. . . .« Ld. Jacopo Passavanti: *Trattato della Scienza* (Lo specchio della vera penitenza) ed. F. L. Polidori, Firenze, 1863. 288. l. — Passavanti a régi olasz irodalom egyik neves művelője, prózaíró volt és az egykori bibliafordításokra adott jellemzései, mint a francia, provanszál, angol, német és a mi szövegrészünkben nem is idézett olasz dialektális fordításokra pontosan találóak. Ha a Jókai-kódex nyelvéből következtetünk, vagy akár a Halotti Beszédéből, nyilvánvaló, hogy a magyar fordításra adott jellemzésre is találó: e fordítások nyelve különösen a mi Jókai-kódexet illeti, valóban homályos, nehézkes.

egymásnak egyházi irodalmukat, nehéz elképzelni, hogy a patarénizmus több mint két évszázada ekkorra ne hozott volna létre magyar nyelvű emlékeket.¹⁰⁹ A János-evangélium consolamentum-fordítása is ellentmond ennek. De egyéb érvek is! Kniezsa István kutatásai szerint az a személy, aki Husz János helyesírási elveit a bibliafordításra alkalmazta, két olyan pontban eltért Husz János rendszerétől (a *k* hang jelölésére használt *c* és *k* betű, valamint a szent szó *sz*-ének jelölésére használt */c*), amelyet csak a Halotti Beszéd és különösen a Königsbergi Töredékek mutatnak következetesen. Kniezsa István szerint »ez a jelölésmód olyan mélyen gyökerezhetett szerzőnk tudatában, hogy radikális helyesírási reformja ellenére sem tudott róla lemondani«. És ezt ilyen jelrendszerrel írt régi szövegek hatásának tulajdonítja. Hangsúlyozni kell, hogy ezek a hangjelölések és a HtB helyesírásának még több sajátossága is semmi kapcsolatot nem tart a XV. századi kancelláriai gyakorlattal, hanem olyan kancelláriai írásmóddal van rokonságban, mely XII. sz. okleveleink szórvány-nyelvemlékeiben és XIII–XVI. századi nyelvemlékeiben fordul csupán elő.¹¹⁰

Aki tehát a fordításra Husz János forradalmi jelrendszerét alkalmazta, XIII–XIV. századi magyar szövegeken tanult magyarul írni, illetve olvasni, ezek voltak lelki tápláléka, jelrendszerük ezért válhatott annyira sajátjává, hogy még reformjában sem tudott egy-két sajátosságukról lemondani. Véleményünk szerint az eddigi eredmények alapján inkább patarén szövegek használatát tételezhetjük fel.

A fordítók harmadik tartaléka a népi nyelvkincs volt, a tájszavak tömege. S elmondhatjuk, hogy két kézzel merítették belőle, sokszor öntudatlanul, de még többször öntudatosan. A HtB nyelvéből a népi epika és líra fordulatai, a pogány hitvilág maradványai, a népi babona kifejezései törnek fel minduntalan. Nálunk valóban »a szó a szociális környezet kifejezőerőben gazdag színeiben játszik«.¹¹¹

De a fentiekben rejlik éppen a HtB fordítóinak egyik nagy érdeme. Egy adott pillanatban lerögzítették a magyar nyelv évezredes nyelvkincsét és egy irodalmi gyakorlat élőszavú hagyományát. A fordítás hatása óriási

¹⁰⁹ A patarénoknak, mint említettük a XIII. sz. közepétől fennmaradtak rituálék nyugaton és teológiai munkáik is. Ugyancsak nyugaton evangélium-fordítás használata ugyancsból az időből feltétlenül kimutatható. Voltak nemzeti nyelvű énekeskönyveik, apokrif biblikus műveik, víziók. V. ö. Broeckx: i. m. 200–201, 242, 246–47. l. — A bogumil egyház ettől nem maradhatott el, mert hiszen a mozgalom kiindulópontja és középpontja volt, bármennyire is kevés dokumentum maradt fenn. Magyar nyelvű patarén dokumentumok keletkezését legkésőbb a XIV. sz. folyamán tételezhetjük fel. Támpont lehet, hogy a bogumilek ellen küldött ferencrendiek számára Assisi-i Ferenc életrajzát 1375. táján magyarra fordítják.

¹¹⁰ V. ö. Kniezsa István: *A magyar helyesírás története*. A magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelenő mű kéziratának tördeletlen kefelevonatát a szerző szíves volt rendelkezésemre bocsájtani, melyet ezúttal is megköszönök.

¹¹¹ V. ö. B. Tomasevszkij: *Nyelv és irodalom, Irodalomtudományi Értesítő*, 1951. II. 100. l.

volt etekintetben is. A XV—XVI. századi bibliafordítások vagy a HtB által megvalósított kifejezésbeli tolmácsolásokat követték, vagy pedig új kifejezést szegeztek velük szembe és így kénytelenek voltak gyarapítani az irodalmi nyelvet.¹¹²

Valóban a HtB a XV. sz. első felének irodalmi nyelvét teremtette meg, összefoglalva a magyar nyelv akkori kifejezésbeli lehetőségeit. Ha szövegét összehasonlítjuk a XIV. sz. utolsó harmadából való Assisi-i Ferenc életrajzzal, a Jókai-kódexszel és a XVI. sz. kódex-irodalmával feltűnik, hogy ez a három fokozat milyen jelentékeny a magyar irodalmi nyelv kifejezőképességének és a szerkesztés világosságának erősödésében. A HtB fordításnak ebben a fejlődésben kulcshelyzete volt.

A fordítók jelentősége abból is kiviláglik, hogy a régi magyar irodalom legmerészebb nyelvi újítoi. Már évtizedekkel ezelőtt észrevették nyelvészeink, hogy egyetlen kódexünkben sincs »annyi merészen alkotott nyilvánvaló neológizmus«, mint a HtB.-ben.¹¹³ Ezt a megállapítást kiterjeszthetjük a régi magyar irodalom egész körére. A szerzők a nép forradalmi akarátának ideológiai kifejezői voltak s ugyanakkor egy új helyesírás megteremtői és nyelvújítók. Ezen felül a nyelvet igazi művészként kezelték, a népi epika és líra örököseiként. Hogy mennyire hozzáalakították a fordítást a szociális környezethez, a feudális-ellenes patarének képzeletvilágához, a huszita forradalom gyakorlati célkitűzéseire, azt már láttuk. De nem kisebb, amit a helyesírás terén alkottak. Az írásreform — terjedjen ki a teljes betűsor kicserélésére, vagy csupán a helyesírásra —, mindig nagyjelentőségű kezdeményezés szokott lenni, történeti fordulópontok és jelentékeny kulturális áramlatok kifejezése. Hogy egy példát mondjunk, a népi erők győzelme Kínában a több évezredes kínai írásmódnak leegyszerűsített, demokratikus új formáját hozta létre. A helyesírás reformja nem szokott ennyire elemi erejű lenni. Nem cseréli ki a használatban levő betűket általában, habár hozhat egy-két új betűt is. Inkább egyes hangokra keres megfelelőbb jeleket. Husz János a nagy cseh forradalmár a cseh irodalmi nyelv megalapítója volt egyszersmind a cseh írásreform megteremtője is. Ebben a tevékenységében is demokratikus célkitűzéseit valósítja meg, a nép igényeinek tesz eleget, amikor az írást közel hozza a kiejtéshez, leegyszerűsíti.

A magyar nyelvtudomány véleménye a HtB azon fordítójáról, aki a huszita írásreformot bevezette, az, hogy prágai diák volt, aki Husz János környezetébe tartozott. Kniezsa István a naptárkerék kezdeti időpontját (1416) az írásreform átvétele szempontjából különösen jellemzőnek tartja. Ennek így kellett lennie, már akár közvetlenül tanulták el a fordítók, akár pedig Kamanci Balázs révén, aki prágai diák volt. Igen jelentékeny Kniezsa

¹¹² V. ö. A huszita biblia hatására. Mészöly Gedeon: Legrégibb bibliafordításunkról. Magyar Nyelv, 1917. 35—44, 71—83. l.

¹¹³ V. ö. Simonyi Zsigmond: Az Apoc-kódex, Magyar Nyelvőr, 1910. 411. l.

kutatásainak az a megállapítása is, hogy Husz János írásreformjának magyar változata következetesebb az eredeténél.

Amit a HtB fordítói nyelvújítás terén végeztek, akkor tűnik fel különösen jelentősnek, ha tekintetbe vesszük a magyar irodalmi nyelvnek akkori kezdetleges állapotát. Ha a XVIII. sz. végi és a XIX. sz. első évtizedében végrehajtott nagy irodalmi mozgalom, a nyelvújítás fényében tekintjük, akkor is ez a legnagyobb jelentőségű és arányú a megelőző hasonló kísérletek között. A jakobinus Kazinczy, akárcsak a huszita fordító, nyelvújítását a magyar nép életének egy nagy forduló pontján viszi keresztül. Már a bibliafordítók korában kezdtek jelentkezni a polgári értelemben vett nemzet egyes előfeltételei, mint a pénzgazdálkodás rohamos fejlődése és ezzel egyidejűleg a városi élet és a belső piac kibontakozása. Fellángoltak az antifeudális harcok. De a nemzetté alakulás hosszú, megállásokkal és katasztrófákkal teli több, mint három évszázados úton csak Kazinczy Ferenc korában jutott döntő fázisba. A bibliafordítók nyelvújítása teljesen tudatos és szorosan kapcsolódik a biblia népi fordítása körül dúló vitához. Feudális-katolikus részről (Thomas Palmer, 1405 előtt) a Peter Payneval folytatott vitának egyik sarkalatos pontja éppen az volt, hogy a népi nyelvek szegények szavakban és kifejezésekben, nem képesek híven közvetíteni a biblia gazdag frazeológiáját s így meghamisítják tartalmát.¹¹⁴ Fordítóink hihetetlen küzdelmet vívnak a biblia képektől és allegóriáktól zsúfolt homályos nyelvével. Sokszor nem képesek kibontani a benne rejlő értelmet. Pompás részek, könyvek, fejezetek és versek után, — vagy közben — homályos és dadogó részek következnek. De éppen ezen mérhető le vállalkozásuk kezdeményező s egyedülálló volta. Hogy egyáltalában lefordíthassák a szöveget, szakadatlanul újítaniok kellett. Jóval felül van a százon azoknak a szóképzéseknek, fordulatoknak, tájszavaknak, vagy felújított szavaknak a száma, melyeket a szövegben lépten-nyomon alkalmaznak. Újitásaikhoz következetesen ragaszkodnak. Etekintetben a Moldvában készült rész még gazdagabb és elmélyültebb. Valóban Peter Payne jelenlétét lehet érezni az olyan tüntető és harcias megoldásoknál, amikor pl. a fordítás legutóbb elkészült részében, a Máté-evangéliumban rövid néhány soron belül a latin ager-t háromféleképpen fordítja le a fordító: szántatnak, szántás-nak és szántóföld-nek (XIII. 38,45). Ennek az igen gyakori jelenségnek egyértelmű a célzata, nem a fordítók lelkiismeretességének jele, hanem Butlernek és társainak válaszul rámutatnak a népi nyelv gazdagságára. Csak így lehet értelmezni, amikor a Bécsi-kódexben a »vízióra« a »látat« és »látás« kifejezéseket használja a fordító, ugyanazon versben. A »vetekedet« és »vetekedés« változatokat a »certamen«-re ugyanazon próféta két soron következő prológuában (Habakuk I. és III. prológu); amikor a »titulus«

¹¹⁴ Thomas Palmer a népi nyelvek szegénységéről, a fordítás nehézségeiről, félreértés lehetőségéről ld. Palmers, *Determination Deanesly*: i. m. Appendix, III. 426, 460, 421–425. l.

két prófétai könyv proológusaiban »cimerlet«-tel és »címerrel« fordítódik ; Eszter könyvében a jótéteményt hol »jöltételnek«, hol pedig néhány sorral lejjebb »jöltételnek« mondja (XVI. 4, 16) ; a felháborodást »haraǵnak«, majd néhány verssel lejjebb »méltatlankodatnak« (U. o. I. 18 és II. 1.) ; az örökséget egymásután »öröknek« és »örökletnek« (u. o. XIII. 15, 17 ; XIV. 5.). Ez a tudatos egymás mellé helyezés mindkét fordító moldvai korszakára jellemző.

Nem kevésbbé figyelemreméltó az árnyalatok képzése. Itt egyes esetekben az alapige változatával, másutt pedig a képző változatával érzékeltetik a fordítók a különbséget. Pl. az elzsákmányolt tárgyakat állatokat, a prédát »ragadatnak« nevezi, a foglyul ejtett embert, az emberzsákmányt (captivitas) »ragadozatnak«. Viszont a festményt az írástól csupán képzőváltozással különböztetik meg, az előbbi az »irat«, az utóbbi az »írás«. A hajnalt a villámtól ugyanazon képző két változata határolja el : az előbbi a »villamodat«, az utábbi a »villamat«. Még érdekesebb, amikor a latin szövegben a gondolatritmus következtében megismétlődik ugyanaz a kifejezés, de a két helyen valami halvány árnyalattal különbözik az értelme. Ilyenkor a »Márk-evangélium fordítója« más és más szót használ, olyant, amely lélektanilag megfelel. Pl. »kérjétek ezért az aratának az Urát, hogy ereszje a munkásokat ő aratására«. (Lukács, X. 3.) Itt az »aratat«, mint az aratásnak (messis) absztrahált fogalma tűnik fel, míg a másik helyen szereplő »aratás« a munkát mint konkrét feladatot jelöli. Ugyanilyen megoldást látunk az ugyancsak általa Moldvában fordított Abdiás-szövegben,⁽¹³⁾ ahol Izrael romlását emlegetve, egymásután »ő pusztolattyának napját«, majd pedig »ő pusztaságának napját« hozza fel (in die vastitatis illius), ahol az ugyanazon latin kifejezést tükröző két magyar szó lélektani sorrend szerint változik : az első magát az eseményt jelzi, a második az eredményt.

A fordítók különösen küzdenek a magyar irodalmi nyelv absztrakciókban való szegénységével. Sokszor segítik őket a szemük előtt levő latin képzésformák, sokszor azonban saját ösztönükre vannak utalva és hagyományos magyar képzésformákra. Latinos pl. amikor a szendergést kifejező dormitatio-t »álmékonysággal«, a gonoszságot jelentő improbitas-t »jámbortalansággal« fordítja. A földművelés és kereskedelem fogalmainak finom árnyalataiban, vagy éppen szinonimáiban nem a latin kifejezésre támaszkodott. Ezek egy része már közhasználatú lehetett a fordítás idején, mint pl. az írtás értelmében használt, rövidített formában ma is használatos »irtovány« ; az akkor még gabonavetést jelentő »vetemény«. Ezeknek példájára képezi a fordító az »eresztvény« (nemus, azaz berek), és az »oltoványt«, mely tetejében még félreértés is, mert az eredetiben nem oltásról (insitus) van szó, hanem csupán beültetésről (consitus). A »csemete« szóból képezi a »csemetézni« igét (germinare), a »gyümölcsből« a »gyümölcsözni« (fructum afferre), a »sövényből« a »sövényezni« igét. A »kietlen«, vagyis a pusztaság mintájára alkotja a »vizet-

len«t. A kereskedésre négy fogalma is van: kereskedés, kereskedet, konplárság és konplárkodás. A kereskedőre kettő: konplár és kalmár. Jellemző a XV. sz. első évtizedeire, hogy a latin »szerezni« kifejezést fordítja »kereskedésre« (acquisitio). A kincsharácsolásnak erőszakos módjai mellett (ragadat, fosztat) új szót képez a pénzfelhalmozásra a »kincsez« szóban (thesaurizat, Baruch III. 18). Természetesen nehézséget okoz, hogy a korábbi magyar nyelvről csak szórványos nyelvemlékeink és a Jókai-kódex adnak fogalmat. De ezekre támaszkodva is méltatni kellene a bibliafordítók nyelvújító tevékenységét, ami csupán irodalmi vonatkozásban lehet itt feladatunk.¹¹⁵

Vezető elvük, hogy nem elégszenek meg a meglevő magyar kifejezési lehetőségekkel. Válaszul a feudális egyház érveire igyekeznek minden egyes biblikus szónak megtalálni a megfelelőjét. Az ilyen szóképzések írói működésüknek egyik legjellemzőbb oldala. Pl. amikor a fordító a »rupes«-t nyugodtan fordíthatná közsiklának, vagy szirtnek, mert mind a kettőt ismeri, mégis új szót képez, a »romlat«-ot. Ebben az esetben visszament a szó latin gyökerére és így alkotta meg az »omladék« értelmű »romlat« szót. Világosan írói tevékenység eredménye, amikor a »betörés« (incursus) kifejezésére »ellenfutat«-ot mond. Előzőleg a »fuga«-t »futattal« fordította s úgy gondolkozott, hogy a betörés az ellentéte a futásnak, vagyis »ellenfutat«. Így alkotja meg a kerenget (ambitus) készlelet (conatus), gördőlet (tonitrus), forbáltat (retributio), erősböltet (firmamentum), sósolat (salsugo), éneklet (jubilatio), ünneplet (festivitas) kifejezéseket. Ezek azonban csak példák, csak elenyésző töredékei széleskörű szóalkotó és nyelvgazdagító munkájuknak, mindenesetre belevilágítanak írói műhelyükbe.

Tevékenységüket bátorság hatja át. Ugyanakkor azonban tiszteletben tartják a nyelv törvényeit és hagyományait. Képzőik egytől-egyig meglevő képzők, gyökeik közhasználatú szavak, vagy tájszavak, vagy meghonosult idegen szavak (pl. katrinca, szoknya, konplár, soporla, palánk, vincellér, lellah). Szóképzésük annyira szerves eleme stílusuknak, hogy el sem lehetne képzelni nélküle. Ez a stílus erőteljesen népi és költői, de ugyanekkor olyan írói nyelv, mely megközelíti az akkor elérhető irodalmi nyelvet. Az általuk képzett új kifejezések nem egyszerű megragadóbbak, szárnyalóbbak a bibliai eredetnél. Amikor pl. Máté evangélista arról beszél, hogy »Isten felhossa napját mind az igazakra, mind a hamisakra« (qui solem suum oriri facit...) a Münchener-kódex kifejezése az eredetit maga mögött hagyja színesség és

¹¹⁵ Jellemző, hogy Tolnai Vilmos a nyelvújításról írott, különben részletes művében (*A nyelvújítás. A nyelvújítás elmélete és története*, Bp. 1929. A Magyar Nyelvtudományi Kéziratok. II. 12.) milyen kevésbé foglalkozik a huszita biblia ebbeli szerepével és ott is inkább a korábbi kutatások nyomán. Ennek ellenére a középkori nyelvújításokra felhozott tizenkilenc példából tizennégy a huszita bibliára esik. Gerézdi Rabán (*Irodalmi nyelvünk kialakulásáról*, Magyar Századok, Bp. 1948. 64. 1.) az erasmista Sylvester-Jánossal, kora legkiválóbb nyelvművelőjével foglalkozva hangsúlyozza, hogy újtestamentum fordításában a Münchener-kódexhez kapcsolódik.

szuggesztivitás dolgában: »Ki felfényleti ő napját jókra és gonoszakra...« (Márk V. 45.). Ugyanezt lehet megállapítani, amikor az emberi lélek belső tüzére (ardens) az égni ige helyett mást képez: »égedezvén kívánságában«. Vagy amikor a köznapi felgyújt (inflammavit) helyett visszatérve a latin szó eredeti képzetéhez azt mondja: »meglángosejtá«. Feszültségtől gazdag, mikor a haragtól forrongó lélekre (fremens) a »forradozván« alakot teremti.

A biblia költői tendenciáit a magyar népköltészet szellemében építi tovább, a betűrímet és a belső tárgyat sokkal többször alkalmazza, mint az a latin eredetiben előfordul. Különösen feltűnnek olyan fordulatok, melyek a magyar népi epika stereotíp kifejezéseire vallanak, mint pl. »kihirhevék ő hire« (abiit opinio, Malakiás IV. 25), »e hir meghirhevék«, (exiit fama haec), vagy pedig »füleitekkel füleljetek földnek minden lakozói« (Máté IX. 27); vagy pedig »áldozatokat áldok« (holocausta offeram, Zsolt LXV. 15). Ennek a vonásnak a figyelembevételével már sejthető, hogy a fentebb más összefüggésben tárgyalt »szerének szerzete szerént« is magyar epikus fordulatot őriz.

Igen erős a magyar ősi versforma áthatása a szövegre, vagyis az a jelenség, amelyet a zenében közös nemzeti intonációnak neveznek.¹¹⁶ E tekintetben különösen Dávid zsoltárai mutatnak egészen megkapó és kétségbe nem vonható példákat, mint pl. ez a hely: »Felemelték a folyók Uram, felemelték a folyók ő szavokat, felemelték a folyók ő habokat«. Több esetben azonban arra kell gondolnunk, hogy öntudatos verses fordításokkal állunk szemben s ebben a feltevésünkben megerősít az, hogy pl. az alább is idézendő ősi nyolcasokban fordított verssorok politikai tartalmukban igen jellemzőek. A elsőben isten földi országáról és ítéletéről van szó, vagyis a sokat emlegetett retributio-ról, a másokban pedig a bálványok és bálványimádók nyomorult sorsáról, akikben nincs »szellet«. Úgy véljük, hogy ezek a szövegrészek az elveszett huszita kantilénákra mutatnak. Lássuk mindeneke előtt a 96. zsoltár első két versét, amelyet a fordító öt u. n. »ősi nyolcas«-sal ad vissza.

»Úr országlott, vigaggyon föld
Öröljenek sok szigetek,
köd és homály ő környöllő,
igazolat és ítélet
ő székinek segedelme.«

Mondanunk sem kell, hogy a Vulgata szövegében a leghalványabb nyoma sincs a verselésnek. A bálványokról szóló rész pedig így hangzik:

»Szájok vagyon és nem szólnak,
Szemök vagyon és nem látnak,
Fülök vagyon és nem hallnak,
És mert nincs szellet ő szájokban,
Egyenlőek legyenek övelek
Kik alkották azokat.«

¹¹⁶ A zenetörténetesek közül Szabolcsi Bence végez ezirányban kutatásokat és az országos Zenei Héten tartott előadásában (1951.) irodalmi példákat is felhozott.

E második idézetben az első sor három szabályos ősi nyolcas, a negyedik sor egy ingadozó szótaggal több ([é]s), az utolsó két sor azonban, bár elemeiben ugyancsak ritmikus, eltér az első négy sortól. (10+7)

Hogy a fordítók hová tudnak elérni költői erő, kifejezőképesség és zeneiség dolgában, arra álljon itt a tömértelen részlet közül egyetlen példa: a Máté-evangélium egyik helye (XVI. 2—3.) a parasztember ősi gesztusáról szól, amikor este, vagy reggel kiáll az udvarra s az eget kémleli, hogy jósoljon a lenyugvó, vagy felkelő nap körüli felhők színéből. A Vulgata latin eredetije nyomába sem ér a HtB. zengő szavainak: »Estve lévén úgy mondotok: derhenyő leszen, mert verhenyő a menny. És holval: ma fergeteg, mert szomoró menny fénylik.«

A HtB kérdései elemzésünkkel korántsem zárultak le, minden megoldott kérdés újakat vet fel. Elemzésünket azzal a tanulsággal fejezhetjük be, hogy a HtB minden ízében népi, antifeudális, forradalmi alkotás. Ez tűnik ki a fordítás antifeudális teológiai elemeiből, a forradalomra való egyértelmű célzásaiból, szövegcsontkitásaiból és bővítéseiből, helyesírási reformjából és abból, hogy a népi gondolatvilágra épülő nyelvkincsét fordítói szóképzés útján oly nagy arányokban bővítették.

A huszita biblia korá politikai harcainak, irodalmi vitáinak hevében született, hosszú évtizedek munkája, melynek kezdetei a patarénnek nevezett, délvideki népi ellenállásra és annak irodalmi hagyományaira mennek vissza. A mű két, írói tehetséggel nem kis mértékben rendelkező deák műve és fordításuk belső fejlődésüknek hű tükörképe, a tekintetben is, hogy belesodródásuk a huszita felkelésbe korábbi patarén felfogásuk elhalványulását s a huszitizmus-sal való azonosulást mutatja. A huszita biblia két fordítója a magyar irodalom kezdeteinek egy fontos mozzanatára hatalmas antifeudális alkotást állított. Felfedezte a nyelvet hagyományaival és irodalmi lehetőségeivel egyetemben. Felhasználta egy olyan fogalom megteremtésére, mely tartalmánál fogva a társadalom egészét össze tudta foglalni, ezáltal segítette a feudalizmus elleni harcban és egy új korszak kialakításában: és ez a nyelv-nemzet fogalma. A nyelv mint az irodalom eszköze nemzeti büszkeségük tárgya. Azon feltételek egyikét hangsúlyozzák öntudatosan, melyek Sztálin meghatározása szerint az újkori nemzetek összetevői: a közös nyelvet. Ezáltal az irodalmi nyelv a nemzetté válás hosszú folyamatában Csehországban és Magyarországon jelentős tényezővé válik. Jele a társadalomban végbemenő hatalmas változásoknak és előmozdítója. A huszita biblia azon az úton, mely Sztálin meghatározása szerint *a népek nyelvétől a nemzetek nyelvéhez vezet*, magyar vonatkozásban az első fontos állomás. A huszita biblia hatalmas dokumentuma a magyar nép antifeudális harcainak és a régi magyar irodalomnak.